

Megjegyzések az esztétika módszeréhez s főbb feladataihoz.

— Felolvasta szerző szakosztályunk 1910 januárius 26-iki ülésén. —

Groos Károly abban a rövid, de világos összefoglalásban, melyet a Fischer Kunó emlékkönyvben az esztétika főbb kérdéseiről közöl, azt az észrevételt teszi, hogy a ki a jelenlegi esztétikában tájékozódni akar, annak nem csupán az esztétikai kutatás területét, a szemlélet és a műalkotás problémáit kell ismernie, hanem meg kell figyelnie módszerét is.¹ Lipps Tivadar is a maga művének előszavában az esztétika lélektani megalapozását fejtegeti. Szerinte az esztétika alkalmazott pszichológia.² Volkelt János nagy művét, a rendszeres esztétikát pedig éppen módszertani alapvetéssel kezdi. A rendszeres esztétika három szakaszból áll; első a módszeres megalapozás, aztán jön a leíró és normatív kifejtés.³ Valóban, ha bármelyik értékesebb vagy kevésbé értékes ide vágó művet vizsgáljuk, azt észleljük, hogy mindenik szerzőnek igen sok baja van az esztétika tudományának az elhelyezésével és a módszer megállapításával. Talán Dessoir Miksa az egyedüli, ki — mint Döring Ágost mondja⁴ — az esztétika módszertanára nézve szkeptikus, azt gondolva, hogy a módszer kérdése éppen nem fontos, sőt egyetlen magyarázó elvnek és általános fogalmakból levezetett rendszernek nincs is jogosultsága. Az ilyen törekvés legalább is elhibázott.

Annyi bizonyos, hogy ha valaki a németek meglehetősen gazdag esztétikai irodalmának mezejére lép, csakhamar meglepődve kénytelen észlelni, hogy valóságos labirintusba jutott s minél mélyebbre hatol be, annál inkább fenyegeti a Minotaurus idomtalan képe, annál kevésbé reménykedhetik, hogy valahol ráakad az eligazodás Ariadne-fonalára. Mert a módszer zavarosságának természetes következménye a tartalom rendszertelensége, kaotikus volta. Egyik mű oly kérdésekkel birkózik eleitől végig, a miről a másik említést se tesz; az esztétika körébe éppen nem illő problémákat feszeget a harmadik. Úgy, hogy ezek miatt aligha végzünk felesleges munkát, mikor rövid, propédeutikus összefoglalást igyekezünk adni az esztétika módszeréről s főbb kérdéseiről. Ilyen tanulmányunk annál inkább van jogosultsága, mert a magyar közönség kezében igazán csak két esztétikai mű forog: Pekár Károly Pozitív esztétikája s az olasz Pilo Mario művének fordítása. Már pedig nézetünk szerint igen kívánatos, hogy az elmélettel foglalkozókat Pekár műve, a műélvező közönséget Pilo Mario érzékleti irányú túlzásai meg ne

¹ Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts II. kiadása (Heidelberg, 1907.) 487. l.

² Grundlegung der Ästhetik (Hamburg u. Leipzig, 1903.) 1. l.

³ System der Ästhetik I. k. (München, 1905.) 75. l.

⁴ Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft 1909. évf. 327. l.

téveszszék. S jogosultsága van az ilyen irányú tanulmánynak azért is, mert a metódus kérdését, ha *Alexander* Bernát¹ rövid s tisztán irodalmi alkotásokra vonatkozó fejtegetését ide nem számítjuk, csak *Székely György* és *Böhm* Károly tették tanulmány tárgyává. Székely a normatív elv jelentőségét fejtegette inkább leíró módon,² Böhm Károly pedig egy költemény varázsával ható művében a logika, a morális etika és esztétika alapvető tudományának, az általános értéktannak megépítése közben alkalmilag tér ki csupán az esztétika feladataira.³

I.

Bármely tudomány módszere két tényezőtől függ: a tartalomtól s a kitűzött céltől. Más a módszere a fizikai tudományoknak és más az úgynevezett szellemi tudományoknak, mert más a tartalmuk és más az elérendő cél. Hogy a mennyi növény csak van e földgömbön, az mind tárgya növénytannak s hogy ennek következtében a botanikus célja valamennyi növénynek pontos leírása, nyilvánvaló. Az is világos, hogy ehhez egészen más irányú tudományos tevékenység szükséges, mint például a történetíráshoz, melynek tárgya az emberi művelődésre hatást gyakorolt események felderítése, elbeszélése. A tudomány valamennyi ágának tárgya, tartalma adva van, ez után kutatni egyáltalán nem kell. Az újonnan keletkező tudományok soha sem úgy jöttek létre, hogy valami eddig nem létező anyagot fedeztek fel. Ez annyit jelentene, hogy ma is történnek csodák. Hanem igenis létrejöttek úgy, hogy az emberi szellem a természet, valamint a maga világában a meglevő tudományok fejlődése közben eddig észre nem vett, ismeretlen anyagra, elemekre jött rá s az egészséges differenciálás most már új tanokat teremtett. Ilyen tanok úgyszólván szemünk láttára keletkeznek. Egészen másként áll a dolog a tudományok céljával, nem az egyes diszciplínáéval, hanem általában. Mert, hogy az egyes tudomány ágaknak mi a célja, könnyen érthető. De nem oly egyszerű, ha így állítjuk fel a kérdést: mi a tudomány célja, mi a kultúra (a tudományok gyakorlati irányának), mi a bölcsészet (a tudomány elméletének) célja? *Mindhárom kérdésnek bőséges* irodalma van. Az elsőre az a felelet, hogy a tudomány célja az ember. Ez látszólag sokat mond ugyan, de alapjában véve merő általánosság. A másodikra pedig csak kétféle felelet adható: a kultúra értékes vagy pedig átok az emberen. Ezt a kérdést rendszerint beteges korszakok ideges egyénei (a *Rousseauk*) vetik fel. Mert ezt kérdeni azt teszi, mintha azt mondanók: van-e értelme a világrajövetelnek, az életnek? Nem volna jobb nem születni? Pedig akármilyen a felelet s akármennyire stoikusán vonják le egyesek a következményt belőle, az egész, a milliók élete biztos és soha meg nem szűnő. Semmi-féle stoicizmus ebben meg nem másítja. Pedig sajnos, a kérdés napjainkban is felszínre vetődik.

A filozófia célját illetőleg meglehetősen összhangzásban vannak a vélemények. A filozófia célja: egységes világnézetet és életfelfogást adni az egyénnek. Az az felelni kell arra, hogy mi a megismerés, mi

¹ Budapesti Szemle 1889-iki LXIII. k. 160. l.

² A normatív elv jelentőségéről az esztétikában; az Athenaeum 1904-iki XIII. k. 563—751. l.

³ Az ember és világa III. része: Axiologia vagy értéktan. Kolozsvár, 1906.

a megismerhető valóság, mik az öntudat értékei, vannak-e az egyén fölött álló értékek s milyen viszonyban vannak ezek a valósággal?

Az esztétika egyes tudomány lévén, célja nem lehet más, mint akármelyik ilyen külön tané: a magyarázat, a megértés. Megmagyarázása és leírása annak az anyagnak, mely körébe tartozik: az esztétikai életnek. Ennyiben minden tudomány teleologikus jellemű. De ez a felfogás nem visszaesést jelent a régibe. Mert az, hogy a tudományok öncélúak, nem czéltalanságot jelent, hanem csupán azt, hogy a tudományok nem állhatnak valamely önkényesen kítűzött, vagy idegen területről vett cél szolgálatában. A baj régente éppen az volt, hogy az emberi szellem teleologikus természetét rákényszerítették az egyes tudományokra is, a mi természetesen *ad usum delphini* eredményeket szült. *Az esztétika célja tehát a magyarázat, megértés, leírás.* Ezt megjegyeznünk különösen az esztétikára vonatkozólag nagyon fontos, mert igen sok esztétikus van, a ki azt gondolja, hogy a tudománynak más feladata is lehet, mint a magyarázat.

Az esztétika tárgya legáltalánosabban az ember esztétikai élete. Ebből következik az is, hogy az állati esztétika — ha ugyan van ilyen — semmi szorosabb kapcsolatban nem áll az igazi esztétikával. Annyit azonban megjegyeznünk, hogy még ha megengedjük is, hogy ennek értelme, jelentősége van, akkor sem a bölcsészeti tudományok közé helyezhető el, hanem az állattanba. Mert végre is az állat hipotétikus esztétikai magatartásának az ember világnézetére és életfelfogására vonatkozólag semmi jelentősége nincs. Ez talán mindenki előtt érthető. Legfőlebb analógiákat lehet vennünk az állati életből az ember életének megmagyarázásához. Már pedig azért csupán, hogy valamely tudomány bizonyítékául szolgálhat a másíknak, nem indokolt az állattani vizsgáldások eredményét esztétikának minősítnünk. Ilyen alapon mindenik tudomány besorozható a filozófiába. Csakhogy akkor nem igen van értelme a tudományok felosztásának.

Az ember esztétikai élete, bár egyike a legtagoltabb lelki jelenségeknek, mégis egységes tünemény. Mihelyt azonban ennek az egységbe foglalt lelki ténynek az alkotó elemeire gondolunk — pedig csak a részek ismerete után ériük az egész — azonnal két félre esik szét: az esztétikai tárgyra egyfelől, mint az esztétikai élet tárgyi alkotóelemére és a szemlélőre, mint alanyra. Ekként az esztétika köre és tartalma is a leguniverzálisabb. *Minden tárgy lehet bizonyos körülmények között esztétikai tárgy, s minden embernek adva van in potentia az esztétikai műélvezés.* Volt ugyan sok esztétikus, ki a természetet nem sorolta ama tárgyak közé, melyek esztétikai élvezetnek válhatnak forrásaiul. Maga a nagy rendszerező, *Hegel* is ezek közé tartozik. Azonban ma már alig szükséges ez ellen szót emelni. Az esztétikai életnek igen nagy területét s az élvezetnek sok valódi gyönyört nyújtó részét tarolná le az, a ki a természetet kiragadná az esztétikai élet köréből. Így annak a megállapítása, hogy a természet s a szellemi élet előszámlálhatatlan sok tárgya minő feltételek mellett válhatik esztétikaivá s hogy minő föltételek bekövetkezése szükséges, hogy az egyéneken esztétikai szemlélés jöjjön létre: szinte végére mehetetlen feladat. Nézetem szerint ebben is magyarázatát találjuk annak, hogy igen sok esztétikus csak az úgynevezett leíró, vagy más néven induktív esztétika lehetőségét és

jogosultságát hirdeti, vagyis az *Ästhetik von unten*, a hogy Fechnertől az elnevezést átvettük. Kétségtelen, hogy a feladat oly tág körű, annyira esetekhez kötött, hogy a minden irányban folyó vizsgálódások után is még mindig nagy területek maradnak ismeretlenül s várják a szorgalmas kutatót. Hanem azért, mert még mindig van fel nem derített jelenség, tán mégis lehet általánosítani az esztétika terén is. Hisz az általános elvek kimondása s a velök való magyarázat, a *dedukció* kiinduló pontja, egy tudományban sem vonatkozik az ismeretlenre, hanem mindenütt *pozitív* ismereten alapul. Az eddigi esztétikusok által elért eredmény is csak ér valamit, még akkor is, ha nem *Ästhetik von unten*-t folytattak. A történet-bölcsélet összefoglaló, általános módszerét csak nem lehet jogosulatlanul mondani azért, mert még vannak vagy lehetnek fel nem kutatott történeti események! Másfelől az esztétika sem kíván oly tételekből kiindulni, melyek örök érvényességre tartanak igényt. A tapasztalás ezeket is módosíthatja idővel, minthogy egy tudománynak sincs merev törvénye.

Figyelmen kívül hagyva, hogy miként tagozódik tovább az ember esztétikai élete s hogy ennek következtében micsoda fejezetei vannak a részletes esztétikának, az a kérdés merül föl: mi az alaptulajdonsága az ember esztétikai életének? Mert ettől függ, vajjon helyes szempontokat követ-e valamely esztétika avagy nem? közeledik-e a feladat megoldása felé vagy pedig hajótörötten hanyódik, kitéve a szél és a hullámok szeszélyének?

Az esztétikai élet szellemi tevékenység s így a róla szóló tudomány a szellemi tudományok csoportjába tartozik, annál is inkább, mert tartalma is tisztán az emberi szellem alkotása vagy legalább is a szellem megjelenésének hordozója, mit a német a *Schein* szóval igen helyesen jelöl akár ismeretelméleti, akár formai szempontból. Ez a megkülönböztetés azonban, hogy t. i. vannak fizikai és szellemi tudományok, bár általában elterjedt, tulajdonképpen a lényegbe nem hatol, hanem csupa külsőségen épült föl. Igaz ugyan, hogy a fizikai tudományok anyaga első tekintetre nagyban eltér a szellemiekétől, mert ez utóbbi nem érzéki természetű; azonban éles határvonalat húzni nem igen lehet. Ott van pl. a pszichológia s ott maga az esztétika. Mindkettőnek anyaga érzéki formát kell, hogy öltön s mégis mindkettő a szellemi s éppen bölcsészeti tudományok csoportjába tartozik.

A megkülönböztetés helyes alapjára Böhm Károly mutatott rá.¹ Nevezetesen az ember világa két félből tevődik össze. Az egyik fél mindaz, a mi létezik — az ontologikus világkép — a mely az elme befogadó tevékenységével alakul ki. Az ontologikus világrenddel szemben az embernek egyetlen egy feladata van: tudomásul venni. Az emberi szellem élete e receptív irányú tevékenységben nem merül ki. *Akarat a mi ős tevékenységünk.* A hol nincs akarat, ott gép vagy a véletlentől szeszélyesen szabályozható, legfőlebb ösztönszerű mechanizmus van, mint például az állatnál. Az adott világrendre, mint alapra állva építi fel ki-ki magának azt a világot, a melyik az ő egyéni sajátos birtoka s melyben a tartalom pozitív vagy negatív alakban azon értékek rendszere vagy csoportja, melyért élni érdemes. De ezek az értékek nem állják

¹ Id. műve Előszavában.

útját azoknak, kiknek szelleme még föl nem ismerte. A bushman vagy Szibéria hidegverte lakói élhetnek nyugodtan akár kerek száz esztendő is a nélkül, hogy valaha a *Kant kategorikus imperativusának* helyeslő vagy elítélő bírálatát egyetlen egyszer is érezték volna. Egyszóval ez értékek nem érzékleti értékek, hanem tisztán elméletiek. S nincsenek adva az ontologikus világrendben. Élő valósággá, hogy úgy mondjam, reálitássá csak akkor válnak, ha a szellem hozzájuk felemelkedik. Az ösztön, hogy felemelkedjünk ez értékhez, mindenkiben meg van; a legprimitívabb műveltségű népek is van ilyen magaalkotta világa, legalább eddig még vallás nélküli népeket nem ismerünk. Az értékek világa az igazi világ. Csak a magunk alkotta világban érezzük a megnyugvás, a megelégedés, a boldogság drága perceit. A szegény való helyébe az eszmények gazdag világa lép, mint elérendő cél, megvalósítandó világ: deontologia. Az ontologikus világrendben magunk is tárgy vagyunk, legfőleg a megismerés szolgálja a sorsunk. Ebben a kellő, deontologikus világban azonban az alany az a szuverén monarcha, kinek hódolattal adózik minden valóság s a ki a valóság adatain a maga Isten kegyelméből kapott benső elhivatottsága szerint korlátot nem ismerve rendezi el a maga sajátos birodalmát. Ennek alapján a tudományokat is ontologikus és deontologikus tudományokra lehet és kell felosztanunk. Amazok a világról értesítenek bennünket, ezek amaz értékekkel foglalkoznak, melyek szerint ki-ki a maga *életművészetét* létesíteni igyekszik. Azért ez utóbbiak neve értéktudomány. Csakis ilyen értelemben fogadható el a *szellemi tudományok* megkülönböztetés. S valóban, ha más név alatt is, de ugyan így jellemzi a szellemi tudományokat *Wundt* is. A szellemi világ az értékek, a célkitűzés és az akaratí tevékenység birodalma.¹

Ez a megkülönböztetés azonban kiegészítésre szorul, nehogy valaki azt gondolja, hogy lehetnek oly tudományok is, melyeknek anyaga nincs vagy melyek a futó homokra épülnek. *Formailag az állattan és az etika, a botanika és esztétika között nincs különbség.* Mindeniknek az anyaga adva van, tehát ontologikus természetű. S az etika elméletirője vagy az esztétikus szemében az erkölcsi cselekedet vagy a műtárgy ép olyan vizsgálati anyag, ép oly objektum, mint a zoologus szemében a béka vagy a botanikuséban a virág. Az ontologikus és deontologikus elnevezés azon a különbségen alapul, mely az ember magatartásában nyilatkozik meg a valóság adataival és az értékekkel szemben. A valóság van, ránk nézve létező (το ὄν), az értékek világa azonban csak a cselekvési vagy szemlélési síkban válik valóvá: eladdig ránk nézve csak eszmény (δεδῶν). A valóság adatait tudomásul vesszük, megértjük; az értékeket célul tűzzük ki. Ott tevékenységünk receptív, befogadó, itt aktív, kifelé ható. A disztinkció alapja tehát az ember magatartásában érvényesülő különbözés és így igaza van *Dessoir*nak, hogy a leíró és normatív tudományok között bajos a különbséget megszabni.²

Ebből következik, hogy az a kifejezés is: *normatív tudományok* vagy jogosulatlan vagy helyesen értelmezendő. Hiszen nem lehet oly tudomány, melynek ne a magyarázat (leírás és megértetés) volna célja.

¹ Wundt: *Logik der Geisteswissenschaften* III. kiadása (Stuttgart, 1908.) 15—17. l.

² Dessoir: *Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* (Stuttgart, 1906.) 96. l.

Mert oly tudomány, melynek nincs anyaga, el sem képzelhető. Viszont az is képtelenség, hogy ha valaki lehetőknek hiszi, hogy előbb felállítható valami szabály vagy norma, melyhez aztán a ténynek alkalmazkodni kell. Ez igazán *filius ante patrem* volna. Mintha bizony a jogi esetek arra valók volnának, hogy az idáig üres törvénynek legyen értelme s nem megfordítva. A normatív jelző értelmének tisztázása sehol sem annyira szükséges, mint éppen az esztétikában, melyben annyi féle zavart okozott már ez a fogalom.

Groos említett értekezésében azt mondja, hogy a norma szó már a latinban kettős jelentésű; 1. zsinórmérték, 2. követelmény, előírás. S a tételt úgy állítja föl, hogy a pszichológiai alapú esztétika a kritikai irányúval szemben: nem képes az érvényes esztétikai értékítélet zsinórmértékét megállapítani s ennek következtében az esztétikai és esztétikai között különbséget tenni nem tud; maguk között az esztétikai értékek között sem tudja a fokozatot megállapítani; sem az egész esztétikai terület értékét az emberi kultúrára vonatkozólag; ezenkívül nincs hivatva arra, hogy felállítson oly követelményeket, melyek az egyes értékelésekből levezethetők volnának. Az ellentétet úgy igyekszik kiegyenlíteni, hogy az abszolút normáczió kivül, mely a pszichológiai esztétikának nem feladata, ott van a hipotétikus és relatív zsinórmértékek és követelmények lehetősége. Igaz, hogy a pszichologus abszolút értékelést tenni nem tud, de relatív követelmények felállítása az ő feladata.¹

Witasek István szerint a tudománynak sohase lehet feladata szabályzatok felállítása. Ez által meghazudtolná önmagát. A szabályzat, a norma kívánság. A vágy azonban már nem ítélet.² S tényleg Witasek az esztétikai norma czímen az általános, illetve átlagos, normalis esztétikai élvezet lehetőségét és kritériumait tárgyalja.³

Dessoir a normát szintén úgy érti, hogy *törvényalkotás*; ezek a törvények szabályozzák a helyes esztétikai magatartást.⁴

Volkelt János úgy okoskodik, hogy a léleknek vannak kívánságai a megelégedés után. A megelégedés lehetősége a szemlélet, érzés és képzelődés bizonyos magatartásától függ. Ezeknek a feltételeknek tudományos megfogalmazása: a norma. Az esztétikai normák jelölik az útát és módot, melyek által egyedül lehetséges az esztétikai megelégedés. El akarod érni az esztétikai megelégedést? Akkor a szemléletnek, érzésnek és fantáziának bizonyos feltételeit kell teljesítened s ennek következtében mindent mellőznöd, a mi ama feltétellel ellenkezik.⁵ Vannak általános és különös normák.

Mig Volkelt, Lipps és Dessoir s némileg Groos is a leíró, illetve pszichológiai és a normatív esztétikát kiegyeztethetőknek mondja, mások a normatív jelleget döntő tulajdonságnak tartják s ez alapon osztályozzák az esztétikai irányokat. Groos ezenkívül még három metodust különböztet meg, u. m. metafizikai, kritikai és pszichológiai módszert; ellenben Meumann csak normatív és pszichológiai (leíró) esztétikát. Ez utóbbi ismét két irányú lehet, mert a leírás kiinduló pontja vagy a műélvezet,

¹ Groos id. m. 497. és 500. l.

² Witasek: Grundzüge der allgemeinen Ästhetik (Leipzig, 1904.) 5. l.

³ Ugyanott 353—382. l.

⁴ Dessoir id. m. 94. l.

⁵ Volkelt id. m. 46. l. és 368—370. l.

vagy maga a műalkotás. Mindkettőben többféle (fiziológiai, biológiai etc. és genetikailag vagy etnografiaiilag összehasonlító) methodikai szempont érvényesülhet.¹

Cohn Jónás a normatív esztétika legtisztább képviselője, a normatív elnevezésnél az „értéktudományok“ megkülömböztetést helyesebbnek találja. Szerinte az értékelésnek minden módja egyúttal bizonyos igényt fejez ki, melyet a megbecsülttel szemben támasztunk. Ez értékelésből származnak bizonyos szabályok, melyek a megbecsült érték elnyerésére vonatkoznak. Ez igénynek és szabálynak imperatív alakban kimondása: norma. A normatív helyett az értékelő vagy értéktudomány elnevezést ajánlja, mert ez fejezi ki, hogy a normák az értékből származnak s másodsor azért, mert normán igen könnyen az alkotó művészt megkötő szabályokat lehet érteni.²

Münsterberg is értékelméleti alapra fekteti az esztétika tudományát. Azonban a norma jelentésének megvilágításában, noha két ízben is neki buzgólkodik, nem igen szerencsés.³

A normatív elv jelentésének végső gyökérszárait ragadja meg Böhm Károly. A normatív elv nem azt akarja velünk megértetni, hogy az önérték törvényei a megfelelő alkotásokat szabályozzák. Ez merő tautologia volna. A normatív elv azt jelenti, hogy a kötelező az ideális érték, a kötelezett pedig az öntudatos intelligencia. Minthogy az értékek relatívok, minden fejlettebb fok magasabb mértékkel lép fel, mint az alatta állók s így a fejlődés — a normatív elv — világtörvény s lényege, hogy csak az ideál kötelez, szabályoz. A kötelezés ennél fogva a fejlődés törvényétől elválaszthatatlan s az öntudatosan fejlődő szellemre a maga törvénye, azaz a felsőbb érték előállításának szükségképpen anti-czipációja kötelező. A kötelezés nem axiológiai, hanem ontológiai kategória.⁴

Hova helyezhető hát el az esztétika tudománya?

Az esztétikát nem lehet alkalmazott lélektanak minősíteni, mint Lipps teszi s mint általában az uralkodó felfogás gondolja. Az esztétika lélektani alapozása ellen két döntő körülmény szól.

Mindkét körülmény a pszichológia alaptermesztésével függ össze. A lélektani tünetmennyek vizsgálatánál t. i. a kérdés mindig így tevődik föl: mi történik a léleekben, ha ilyen és ilyen ingerek, külső hatások érintik. A lélektanban tehát a *causa efficiens* mindig hipotétikus, mindig x. Az éppen vizsgálat alá vetett lelki jelenség ez ismeretlen tényező milliónyi értékének egyike. S ez a sokféle lehető értéke a hipotézisnek a pszichológus előtt teljesen egyértékű, közöttük különbség nincs, mert a megfigyelés zöme nem a folyamat kezdő vagy végpontjára esik, hanem a tartamra. Ebben áll a pszichológia tudományának kevés előrehaladása. A leggondosabb és a legszorgalmasabb lélektani vizsgálódás sem képes — emberi agyunk el se tudja képzelni — arra, hogy egykor odáig jusson a lélektan, hogy a hipotézis valamennyi lehető esetét *causa efficiens* sül véve az így keletkezett lelki jelenséget biztosan leírja. A lehető esetek száma végtelen. De ha nem is volna végtelen maga a ható

¹ Ästhetik der Gegenwart (Leipzig, 1908.) 27—35. l.

² J. Cohn: Allgemeine Ästhetik (Leipzig, 1901.) 7. l.

³ Münsterberg: Philosophie der Werte (Leipzig, 1908.) 41 és köv. 176 és köv. l.

⁴ Böhm id. m. III. k. 102. fejezete.

ok, a *jelenség lefolyása* bizonyynyal majdnem annyi színezetű, a hányféle az egyéni lélek. Sőt ha a ható ok s a jelenség végtelen számát kizártnak vesszük is, a pszichologus akkor is csak *leír*, a jelenségnek csak a *formájával* bajlódik s nem tartalmával is. A pszichologus a *hogyanra* való feleléssel a maga feladatát befejezte. A *miért* nem az ő területe.

Ekként az az esztétika, mely a pszichologia ölén húzódik meg, vagy tehetetlen, vagy czíme ellenére is más irányban halad. Tehetetlen, mert ha *von unten* indul ki, soha sem juthat el a tetőre. Sohasem mondhatja el magáról, hogy az esztétikai élvezet minden egyes esetét kísérlet tárgyává tette. Az *anyaggyűjtés* becses, de be nem fejezhető művén túl nem mehet. Pedig a gyűjtött anyag csak a rendszer által válik értékessé. A lélektani rendszerezés pedig — s ez a második ellenvetés és a lélektani alapozás ellen — csupa *külsőségen* alapúl s nem a tartalom. Ennek következtében nincs semmi különbség amaz esztétikai élvezett között, melyet pl. a néger érez ha szépen tetovált testében gyönyörködik s a között, melyet pl. *Az ember tragédiája* vagy Munkácsy képei keltenek bennünk. Ez pedig képtelenség. S ha képtelennek minősítjük s megkülönböztetünk műértőt és laikust, az már nem lélektani módszer és alap, bár igen valószínű, hogy magának a műélvezetnek a lefolyása: a *szemlélet* teljesen azonos külső szempontból, formailag. A lélektan azzal törődik, hogy a lelki életnek miféle csatornái vannak, hogyan működnek ezek a csatornák. de hogy mi ömlik beléjük s mi e folyamat vége, célja, azzal nem tölti az időt, nem is feladata.

Még az az észrevétel sem erősíti a lélektani esztétikát, hogy az esztétika az érzelmek világa. Érzéseké, igaz, csak hogy megfordítva nem áll, hogy érzések világa: esztétika, habár Pilo Mario még az *érzékleteket* is esztétikainak veszi. Más a pszichologia érzéke és más az esztétikai érzés. Ott a külső hatás eredménye az érzés, emitt pedig valamely értéknek a *megérzése* szerepel. Vagyis ott csupa létítélettel, itt értékelő itélettel találkozunk.

Az érzés mindig egy bizonyos esetre vonatkozik, mely a *causalitas* elve szerint történik meg. Így sohasem fejezi ki a dolgok substantialis tulajdonságát, önértékét, hanem csak valamely relációját. Ez a reláció azonban az alany megkötöttségét jelenti, a pillanathoz, a mulandóhoz való lánczolást. Pedig az esztétikai érzéssel semmi sem ellenkezik inkább, mint a megkötöttség, a mulandóhoz, az esékennyhez való ragaszkodás. Maga a szemlélő teljesen szabad s az esztétikai tárgy sem mint *eset* áll előttünk, hanem *sub specie aeterni*, azaz minden változástól ment örök alkotás, *valóság* gyanánt. A szabad ember ama tevékenysége, hogy a dolgokban az önértéket megérzi, mégis egészen más, mint az az érzés, melyet a lélektan eleméz. S így az esztétikának a lélektan bilincsei közé való szorítása teljesen indokolatlan.

Az esztétikát a metafizikába s az etikába is szokták sorozni, sőt az ismeretelméleti alapozás is előfordul Aristoteles óta. A *metafizikai* esztétika a dolgok lényegét kutatva figyelmét első sorban a tárgyra irányítja s a lényegből igyekszik megmagyarázni mindent. Az ilyen irányú esztétika képviselői Platonon kezdve sok gondolatot tisztáztak s általában jelentékenyen fejlesztették az esztétika tudományát. Ennél az iránynál nincs is egyéb baj, mint az, hogy mint minden metafizika, bizonyos

mértékig egyoldalú. A *tárgy szép tulajdonságainak* különös vizsgálata mellett, szinte eltörlődik a műélvezés ismerete. Az *etikai és ismeretelméleti* alapozás pedig a gyakorlattal sohasem fog kiegyezni. Ha ilyen alpra tesszük az esztétikát, akkor lehetőségét is kizárjuk annak, hogy az etika, az ismeretelmélet és az esztétika között ellenmondás ne legyen. Pedig mindenki tapasztalta, hogy néha a legnemesebb esztétikai élvezet is elszakad az ismeretelmélet ellentmondást nem ismerő világában s hogy az etika is egyenesen ellensége nagyon sok esztétikai élvezetnek. Azok pedig, kik Kanttal az értelmi és gyakorlati tevékenység közé (tehát részben a logikába s részben az etikába) helyezték az esztétikát, az ellenmondást azzal akarják elkerülni, hogy egyszerűen tudomást se vesznek róla.

Igy hát az esztétika alapozása csupán értékelméleti lehet. Az *esztétikai élvezet axiológiai jelensége* s a műtárgyak között nem pszichológiai, nem logikai, sem etikai a tenni szokott különbség. Nem e tulajdonságuk által válnak esztétikai élvezett tárgyává, hanem a *bennük megérett önérték* kötelezi a subiectumot ilyen élvezetre. Igaz, hogy az etikai és logikai értékek is önértéket jelentenek s éppen ez az oka annak, hogy igen sokszor a kettő teljesen egy. Beszélünk logikai és etikai örömeiről, logikai és etikai érzelmekről. Nálunk Greguss Agost a széptudományt teljesen azonosította is az értelmi széppel, az igazzal s a jóval, az erkölcsi széppel s a szép eszméjét az igaz és jó változatának, az érzelem szempontjából tekintett jónak és igaznak vette. Ugyanaz az eszme az értelem előtt igaz, erkölcsileg jó, s érzelmileg szép lehet. Csak attól függ, hogy melyik tehetségünkkel nézzük. Arra, hogy ellenkezés is lehet közöttük, hogy nem minden igaz szép, keveset gondol. Ennek következtében fokozatot sem tud megállapítani közöttük. A németek közül Paulsen Frigyes és Herbart János Frigyes azonosították a szépet a jóval.

A helyesen értett normatív elv tehát voltaképpen az értékelmélet alaptörvénye s azt fejezi ki, hogy a felsőbb érték kötelezi az intelligenciát, hogy megértse, megvalósítsa, s büvkörében gyönyört érezzen. A felsőbb értéknek e kötelező ereje okozza az izlésbeli különbségeket s azt, hogy ki-ki a maga egyénisége szerint más és más tárgyat talál szépnek. A tárgyakban az önérték immanens tulajdonság. Semmiféle *bele* vagy *utánérzés* azokba új vonást *bele* nem visz, még ha *bewusste Selbsttäuschung*nak is gondoljuk az esztétikai szemlélést. Azok a tulajdonságok, melyek által valamely kép esztétikaivá válik, nem a *mi táldlmányaink*, vagy a mi képzeletünk alkotásai, hanem a tárgyakéi. Fadrusz János gyönyörű alkotása, a kolozsvári Mátyás-szobor, találóan jeleníti meg a nemzettől szeretettel övezett, de birodalma ereje által világhatalmi tényezővé emelkedett uralkodót. Minden alak, minden mozdulattal, az egész csoportosítás kitűnően szolgálja ezt a gondolatot. *Ezt* látva lehetetlen nem gyönyörködni. Csakhogy látni is kell ám! S hogy meglátjuk-e, megérezzük-e a tárgyakban az ilyen önértéket alkotó vonásokat, hogy *Hamletben* csakugyan azt hallgatjuk, a kité Shakespeare elének akart állítani, s nem valami csodabogarat, — a milyenekről Alexander monografiájából értesülünk, — az már nem egészen a tárgytól vagy annak megjelenítési módjától függ, hanem az élvező subiectivitásától, a maga szellemének tömörségétől, tagozottságától és főképp nemességétől. A subiectum azt, a mi a maga természetével megegyezik, a miben ön-

magára, a maga lényegének visszfényére ismer, állítja, abban gyönyörködik. Ha most már az alanyban nincsen vitézség, szemérem és nemesség, érzéketlenül halad el a szegény samariabeli mellett, - noha *látszólag* segíteni kellett volna rajta s kikaczagja Luciferként Ádám szívének legérezőbb feldobogását. A csapások súlya alatt roskadozó Lear, ha panasztól borultan magához hasonló szerencsétlent lát, azt kérdi, tán néked is gyermekeid (leányaid) vannak? Prometheus keserű panasza meghatja hallgatóit, mert értik tettének nemességét. Az egykori görög elmélet, hogy *hasonlót, hasonlóval* tökéletlenül ugyan, de mélységgel jellemzi, hogy a magunk világában (a deontológiában) a subiectum a középpont, az uralkodó *egy*.

Ki-ki azt veszi észre, azt érzi meg a tárgyakban, a mi az ő lelkeivel leginkább megegyez. És így nincs miért csodálkoznunk, ha a valóságos rajongásba elmerült Tolstoj borzadva gondol arra, hogy mennyi istentelenséggel készül el pl. egy opera előadása, mennyi kegyetlen istenkáromlást mond ki a karmester, míg a kellő összhang létrejön s hogy ennek következtében hadat üzen minden nem vallásos műalkotásnak.¹ Arra kötelezni senkit sem fog semmiféle esztétikai elmélet, hogy nyönyörködjék Goethe verseiben, vagy a fésző rózsában, Erre nézve csakugyan meddő volna minden *Vorschriftot* kigondoló teoria. Kötelez maga az obiectum önértékével, ha azt az önértéket egyszer megérezte benne. A magáról megfeledkezett, a nemesség harmatját elveszített subiectum ilyen önértéket nem keres semmiben, hanem mindent egymagához s a pillanathoz mér. Az esetlegesség, a kötöttség, a rabság sorsa. Az öntudatos intelligencia pedig magát és az egész mindenséget kozmikus fényben látja. Nem az adottal törődik, a mi mulandó, hanem az el nem múló tulajdonságokat becsüli meg magában és másokban, a dolgokban is. S mert így sohasem uralkodhatik felette az eset, szabad maga is, szabad az a világ is, melyben él, melyet önértékében szemlél. Ezért is minden helyes művészeti nevelésnek egyetlen feladata van, az egyéneket az önérték felismerésére ránevelni, azaz a szellem nemességét fejleszteni.

A logika is önértéket tanít, az etika is ezt követeli, az esztétikában is ezt kell megéreznünk. Wundt szerint a kettő közt a különbség abban van, hogy a logikában az önérték a fogalom, ellenben az esztétikában a fogalom helyett a fántáziaképek szerepelnek. Ez igaz is, csak hogy nem elég világos. Mert kérdés, vajjon a fogalomalkotás nem jár-e együtt s ha igen mennyiben a fántázia tevékenységével. S viszont nem szükség-e a fogalomalkotás az esztétikai jelenségek élvezésében? Böhm szerint a ideál (szellem) az értelmi síkban az igaz, a szociális (cselekvési síkban) a jó és érzéki alakban szép!² De egyúttal hangoztatja azt is, hogy az emberi szellem legmagasabb vetülete az, a mit esztétikainak nevezünk. S ezt az önmegfigyelés is igazolja... De hát végre is van-e különbség és fokozat az önértékek között, lehet-e ellenkezés? Van. A *különbség* jelzői az értelmi, cselekvési és szemléleti önérték. A *fokozat* cselekvési, értelmi és végül szemléleti fok. Az erkölcsi értékek a legkevésbé szabadok. A cselekvő egyéniségen kívül még százféle körülmény összehangzása szükséges, hogy a tiszta etikai cselekvés megvalóslújon. Az

¹ Tolstoj Leo: Mi a művészet? Fordította: Hegedüs Pál. (Szeged, 1899.)

² Böhm id. m. 309–315. l.

etikai önérték kötve van az egyéniséghez, a társadalomhoz, az időhöz, a helyhez stb. Maga az etikai személyiség azalatt, míg cselekszik, kemény munkát végez. S mint minden történés igen esékény. Úgy, hogy mély igazság van Kant ama tételében, hogy jó csak az *akarat*. Ellenben meg van az etikai önértéknek az az előnye, hogy az *a mi alkotásunk*, melyet érzékileg is szemlélhetünk. A logikai értékek azonban már nagyobb szabadságot nyújtanak. Az állandót, a változatlant fejezik ki. Az egyén kötöttsége eltűnik s helyébe lép az értelem szabadsága. A gyakorlati életben is, az elméletben is sürgetőbb kérdés az akarat szabadságának problémája, mint az értelmi szabadságé. Noha vannak idők, mikor az értelmi is korlátok közé szorult. Aztán az értelmi értékek, bár cselekvéssel nem járnak, a kielégedésnek teljes mértékben való érvényesülését kevésbé okozzák, mert, úgy tetszik, azok nem a mi alkotásaink, hanem a tárgyaknak tőlünk független vonásai, melyeket érzékileg felfogni, érzékelnéni nem is tudunk. Ezzel szemben az esztétikai élvezetben a lényegét érzéki alakban szemléljük is; az előttünk lévő tárgyat a magunk befejezett alkotásának érezzük. Az értelem világoossága, az akarat befejezettsége s a külső ruházat tisztasága mind a magam birtokául tűnik fel. S ez a külső, melyben a szép tárgy megjelenik, független a külvilágtól, nem muló mint amaz, hanem örökké való. Az az érték, melyben a tiszta fogalom, a tökéletes (korlátlan) jó akarat s a minden változástól ment állandó külső egyesül, a legfőbb érték, mely mindezekről mint a maga tulajdonságairól tudomással bír s olyanokul is szemléli. Ilyen legfőbb érték Böhm szerint a szellem, a nemes intelligencia, Cohn Jónás szerint a vallásos ideál, a közfelfogás szerint az Isten. Ő mindent tudó (fogalom), mindenható (szabad), mindenütt jelen van (érzék alak), örökkévaló, nincs kezdete sem vége, mindentlátó és pedig mindent önmaga hozott létre s ezért a mindenség szemléletében gyönyörködik, lényege a szeretet; hiszen egy szülött fiát adta váltáságul, úgy szerette e világot; esőt ad mind a jók, mind a gonoszak földjére.

Az értékek különbsége s egy abszolút érték felé emelkedő fokozata az egyént fejlődésre, folyton magasabb eszmények után való vágyakozásra kötelezi. Az evolúció másképp fel sem fogható, mint valamely tudatos cél felé való közeledés, melyben az ember teleologikus jellemű élettevékenysége végbe megy. Ennek az axio-teologikus élettevékenységnek a csúcspontján áll az esztétika, mely együtt és egyszerre a logikát és etikát is magába ölelheti. A logikai és etikai értékeken túl levő, de esetleg ezeket is magába foglaló esztétikai értékek részletes elemzése és feltüntetése, hogy milyen viszony van ez értékek között, mik ez értékek tulajdonságai: ez az esztétikai elmélet legelső föladata. S így az esztétika kiinduló pontja az axiologia s módszere nem pszichológiai indukció, *hanem egy ontologikus világkategorióból kiinduló dedukció*. Erre tanít az esztétikai élet legjellemzőbb vonásának, a normatív elv érvényesülésének megfigyelése, megértése.

II.

Eddigi fejtegetésünk eredménye az, hogy az ember esztétikai magatartását pusztá lélektani alapon megmagyarázni nem lehet. Mert ebben nem az a fontos, hogy miképpen megy végbe, hanem hogy mi okozza, mi a kiinduló pontja, Erre a pszichológiai alapozás soha megfelelni nem

fog. Nem is hivatása. Az esztétikai élet a dolgok önértéke s ezek között az alanyé által is, van föltételezve s így axiológiai jelenség. Éppen úgy mint a logikai és esztétikai tevékenység, melyek szintén önértéken alapulnak. Ha azonban az esztétikai tevékenységet a kettő közül valamelyikbe helyezzük, az esztétika csak töredékes lehet. A viszony itt nem alá-, hanem mellérendeltségi. Sőt a kapacitást illetőleg az esztétika felette is állhat foglaló erőben a másik kettőnek, mert hiszen minden fizikai és szellemi tárgy lehet esztétikai élvezet okozója, mely esztétikai élvezet azonban formailag egyenlő a műélvezőnél s a primitív embernél egyaránt. Így hát az esztétika normatív tudomány, mert a felsőbb érték megérzése kötelező erejű az intelligenciára nézve. A normatív elv olyan értelmezése, hogy az esztétikai elmélkedés végén nyerhető *Vorschriftok* a műalkotásra vagy a műélvezésre vonatkozólag *szabályzatul* veendő, mint merő tautologia, életképesnek nem bizonyult.

Az által, hogy az esztétikai életet axiológiai jelenségnek minősítjük, melyben a szemlélő a dolgok önértékét megérezve maga előtt látja, olyan végső tényt nyertünk, melyből meg lehet magyarázni úgy a szép tárgy tulajdonságait, mint a szemlélő álláspontját.

Általánosan elfogadott tétel, hogy az esztétikai tárgyaknak közös reprezentáló tulajdonsága, hogy kedvérzetet keltenek. Ha azonban az ebből természetszerűleg levonható és levonandó következtetést nézzük, hogy t. i. a kedvérzet intenzitása arányos-e a tárgyak szépségével, erre vonatkozólag már a legnagyobb eltéréseket találjuk. Megszorításra, eliminációra, kiselejtezésre szorulunk s végre is be kell vallani, hogy a tétel magáért helytállani nem tud. *A kedvérzet nem mérője a szépségnek.* Ezt bárki is sokszor és egész világosan tapasztalhatta önmagán. Nyilván, mert a kedvérzet mindig *causalis connexiót* tételez föl s ennek következtében általában a haszonértékre s nem az önértékre mutat. Pedig a szép tárgy felette áll a haszonértéknek s kauzálitáshoz nincs kötve. Különben is a kedvérzet maga már nem objektív tulajdonság, hanem a szemlélő egyénben ver gyökeret.

A szép tárgy ismereti sajátságainak felsorolására vállalkozni sem nem szükséges, sem végre nem vihető. Az egyszerű ponttól a legkülönbözőbb alakú síkok által határolt testek valamennyi ontologikus tulajdonságát, az egyes színek, hangcsoportok részletes elemzését az *egyes művészetek* kötelesek ismertetni. Nézetünk szerint a főkérdés itt az, hogy milyen viszony van, mi a különbség az esztétikai tárgy és általában a tárgyak között? Lélektani szempontból természetesen semmi különbség sincs, mert hiszen az esztétikai tárgyak is érzékeink alá esnek, mint minden tárgy. A különbség ismeretelméleti. Mi a tárgyakat általában véve mint egy végtelen kauzálitás egyes tagjait ismerjük meg. S ebben a viszonyban minden tárgy feltételezett, mulékony, tökéletlen; nem önmagában és önmagáért létező, hanem relatív tag, egyes. Ellenben az esztétikai tárgy ismeretelméleti szempontból teljesen befejezett, önálló egység, mely, mint minden fogalmi alkotás, a tértől és időtől független. Maga nem okozata semminek, csak önmagának, s okát is önmagában bírja. Önálló külön világ minden egyes esztétikai tárgy, melyre nézve idegen hatások, kívülről ható erők nem irányulhatnak a nélkül, hogy meg ne semmisítenék. *Az esztétikai tárgy ismeretelméleti szempontból fogalom,*

idea.¹ Platon két ezer évnél idősebb elmélete tényleg nyíltan vagy burkolva mindig visszatér még azoknál az elméletíróknál is, kik azt hiszik s mondják is, hogy Platon tanát elvetik. Valóban a méltán isteninek nevezett filozófus elméjének termékeny alkotását mi sem bizonyítja csattanóban, mint az, hogy tana, az ideák világa az emberi gondolkodás közhelyévé vált s nem csupán esztétikai téren, hanem a szellemi élet mindama mozzanataiban, mikor a térnek, időnek és kauzálításnak lánczait megcsörrenni érezzük magunkon. Az ideák gyönyörű világa az a békét nyújtó hajlékocska, hová a szellem mindig gyönyörre szokott visszavonulni, mint valami bűvös szentélybe, valahányszor e világ tökéletlensége megszügyenyítéssel fenyegeti.

Az esztétikai tárgy azonban nem marad meg az elméleti síkban, hanem mint fantázia-kép a látási és hallási, illetőleg a szemléleti síkban jelenik meg s ekkor válhat *esztétikai tárggyá*. Így tehát az esztétikai tárgy a fogalomnak érzéki síkban való megjelenése. Nem egyszerű ontológiai adat, se nem pusztá fogalom, hanem a fogalomnak, az ideának valóra válása, jelenése; tehát nem reálitás ontologikus értelemben.

Miként megy végbe a fogalom megalkotása, melyek az egyes tárgyaknak a *valósági* vonásai, az nem esztétikai feladat. A fogalmat alkotó alany szempontjából a fogalom tiszta és tökéletes, de teoretikus szempontból nagyon is relatív. Más fogalma van pl. a részvétről a zsurgorinak s más az etikus egyéniségnek. De bizonyos, hogy a fogalom is önértékre vonatkozik, noha a különböző fejlettségű égyének szerint nagyon is relatív. *Minthogy a fogalom relatív, az esztétikai tárgyak is azok egymáshoz viszonyítva*. Világos már most, hogy a tisztább fogalom és megjelenése jobban kifejezi az önértéket, mint a homályos. S itt jelentkezik a normatív elv. Abszolút tiszta fogalom csak egy van. Minden más fogalom ennek az abszolút valóságnak a megközelítését jelenti. A tisztább nyilván nem áll oly távol, mint a zavaros. Ha egyszer egy ilyen tisztább fogalmat megismertünk, akkor az eddigihez semmi közünk. A tiszta fogalom kényszerűen hat arra nézve, a ki egyszer fölismerte. Azt elutasítani, vele szemben habozni, közöttük válogatni nem lehet. Bármilyen legyen a követelés, ez a felsőbb rendű fogalom válik úrrá felettünk legalább elméletileg. Nevelés dolga, hogy gyakorlatilag is úgy legyen. A legelvetemültebb gonosztevő is megvallja, hogy érezte, hogy többet ér az erény, mint a gonoszság. S hogy még se úgy tett, az patológiai jelenség. Normális egyéniségnél az elmélet és a gyakorlat között ilyen különbség nincs. Miként a gyöngye mécsvilág előtt oszlan kezdi a sötétség s valamint a mécsvilág fényét elnyeli (feleslegessé teszi) a tündöklő napfény: úgy oszlanak el s válnak feleslegessé fokozatosan a fogalmak is. S valamint csak az esztelen gyújt lámpát nappal is, éppen úgy csak cinikus beteg lélek elégedik meg a szennyel, a hamissal az igazság ellenében. A normális szellem elmerül a maga fogalmába, igyekszik éltét ahhoz szabni s gyönyörködik benne: de ha egyszer az önérték tömörebb fogalmát megérezte, akarva, nem akarva hozzájuk emelkedik fel, azok között fog élni, az lesz az ő világa.

Az esztétikai tárgy tartalmilag idea, formailag jelenés. A tartalom ideális voltából következik, hogy a szép tárgy, mihelyt causalis

¹ Ld. bővebben Cohn: Allgemeine Ästhetik (Leipzig, 1901.) 250 s köv. lapjain.

connexióba jut, azonnal elveszíti szépségét. Ám azért a szépség éppen nem *tárgyon kívüli*, hanem tárgyi tulajdonság. Mert ugyan hogy vehetnők mi észre azt a szépséget, ha nem volna valahogyan kifejezve magán a tárgyon? Ha e tekintetben Witasekkel tartanánk, akkor oda-lyukadnánk ki, hogy a szépség az alany és tárgy közötti viszonyban keresendő. S ekkor aztán a szubjektivizmus zabolátlan önkénye vehetné át a vezéri pálczát az esztétikai élet terén.¹ A szép tárgy tartalmának tárgyon kívülisége nem jelenthet egyebet, mint azt, hogy ez a tárgy egy oly önmagában zárt egység, melynek az ontologikus világban helye nincs, azon felül áll.² S hogy csakugyan a tartalom teheti a tárgyakat széppé, ezt az önmegfigyelés és a tapasztalás egyaránt bizonyítja. A világpolgári érzelmekkel teltt egyénnek a nemzeti zászló háromszínű szövet, a haza eszméjétől hevülőnek pedig ereklye. Még abban az esetben is a tartalom az igazi szépség, mikor maga a *tárgy* a tartalmat csupán szimbolizálja. Hiszen bizonyos szempontból minden érzéki forma szimbólum. Az u. n. pszichológiai esztétikának a tartalom elhanyagolásában rejlik a gyöngéje.

A formába öltözött ideális tartalom — az esztétikai tárgy. A formába öltözés, a szemlélhetőség technikus terminusa a jelenés (Schein.) Azt, hogy jelenés és jelenés között különbség van, igen jól tudják azok is, kik a jelenésnek a mi felfogásunktól eltérő szerepet tulajdonítanak. Groos pl. a jelenést az érzet és a fogalom közötti közvetítőnek gondolja.³ S a különbséget a jelenés meg az esztétikai jelenés között abban látja, hogy az szolgál, ez úr; amaz mulékony, emebben megpihenünk. Ha a jelenés az öntudat csúcsát elfoglalja, magatartásunk esztétikai s így az *uralkodó jelenés* az esztétikai jelenés.⁴ Szerintünk azonban jelenés és jelenés között különbség nincs. A jelenés ugyanis ismeretelméletileg a tárgyaknak a képét jelenti, s így minden ismeretnek forrása. Böhm álláspontját valljuk e tekintetben, hogy a megismerés nem direkt úton megy végbe, hanem közvetve, s ebből a szempontból csakugyan közvetítő a jelenés. A mit mi megismerünk, nem maga a tárgy, hanem a róla alkotott kép. S így nincs szükség arra, hogy speciális esztétikai jelenést különböztessünk meg. A jelenés az esztétikában sem jelenthet mást, mint az ismeretelméletben: *kép*. S így itt a jelenés alatt azt értjük, hogy a tartalom a teoretikus síkból a szemlélet, a látás és a hallás síkjába lépett át, alakot öltött. A kép, a jelenés ennek következtében tartalmilag analízálendő s abból a szempontból, hogy az érzéki síkba kivetített tartalom megkapta-e a megfelelő formát? A *Volkest* János négy tárgyi alapelvből ezek szerint egy (az esztétikum a jelenések világa) felesleges, a másik három (forma és tartalom egysége; a tartalomnak az emberre nézve

¹ Witasek id. m. 15. s köv. lapjain.

² Ld. bővebben Waldemar Conrad: Der ästhetische Gegenstand. *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* 1909. évf. 451—55 l. E fejtegetésnek a lényege az, hogy az esztétikai tárgy a természetű tárgytól abban különbözik, hogy ideális, mint a fogalom, de hasonló abban, hogy nem egyszerű, hanem többféle tulajdonságnak complexuma. S így az esztétikai tárgy és a fogalom nem egyenlő értékűek, mint a mi fejtegetésünkben. Ezzel szemben csak azt jegyezzük meg, hogy szerintünk a fogalom (idea) eszmény, mely éppen a realizálhatóság által válik *complexummá*.

³ Groos: Einleitung in die Ästhetik (Giessen, 1892.) 25. l.

⁴ Ugyanott, 34—75. l.

jelentékeny volta s végül a tárgy organikus egysége) csakugyan az említett kérdést igyekeznek megfejteni. Bizonyos, hogy a tartalom a döntő. Mert különben bizonyos vonalok, hangcsoportok, szóval mindaz, amit az esztétikában formának nevezünk: mindenkor szépnak kellene lenniök. Hogy pedig ez nem így van, bizonyítani is alig szükséges. Csak a klasszicizmus ragaszkodott ezekhez az örök szép formákhoz, de az új tartalom egyszerre megsemmisítette a szépségvonalak s más hasonló külsőségek örök szépségébe vetett hitet.

Megvilágítva áll ekként előttünk ama tétel, mely minden esztétikának kiinduló pontja: az esztétikai élet az ideális tartalomnak, a dolgok önértékének a szemléleti síkba való kivetítése: műalkotás; illetve a kivett tartalomnak a szemlélése: műélvezet.

A dolgok önértéke azok ideáinak a megalkotását tételezi föl. Nem művész, ki a dolgok lényegét, az állandót, az örökkévalót megragadni nem képes, csak dilettáns. A festő *tanulmányai* mindamaz igyekvésnek jelei, hogy keresi ezt a lényegét, ideális tartalmat. A minthogy a kész festőművész nem is igen alkot pl. tanulmányfejeket. Ez az iskolabjárás éveiben van helyén. Mert ebben a tekintetben *poeta non nascitur, sed fit*. Viszont a műélvező részéről is föltételezzük az, hogy az önérték megismerése birtokában van. Az esztétikai tárgy, bármilyen eszményi tartalmú legyen, kő, szín, hangcsoportok modulációja marad annak, a ki a tartalmat önmagáénak, a maga intelligenciája alkotó elemének nem vallja. Ezt jelenti a beleérzés tana, mely különösen *Lipps* Tivadar esztétikájának alapvető és középponti része. A beleérzés kétségkívül együtt jár elválaszthatatlanul az esztétikai szemléléssel. Csakhogy az esztétikai jelenségek végső magyarázatára nem alkalmas, mert hiszen egész ismereti tevékenységünk bizonyos szempontból beleérzés. S így azt meg kell különböztetni a beleérzéstől általában. Ez a megkülönböztetés pedig nem lehetséges lélektani, csak axiológiai alapon. A beleérzés az esztétikai élvezetnek csak csatornája, köntöse. Mi van ebben a külsőben, mit kell beleéreznünk a tárgyakba, hogy azok esztétikaivá váljanak, ez axiológiai kérdés. Az, a mit beleérzünk, az önérték kell, hogy legyen. Hatása pedig nem a kedvérzet megjelenésében nyilvánul, hanem abban: *bővül-e, tömöttödik-e az öntudat ettől az értéktől?* Az az érték, melynek *szemlélése* az öntudat kitágulását, bővülését eredményezi, magasabb rendű, mint minden eddigi érték s ennek következtében ez a magasabb érték szükségképpen esztétikai élvezetet hoz létre még akkor is, ha ez élvezetnek a kedvérzet, sőt maga az élet is áldozatul esik. Ez a martiromságnak a magyarázata s annak, hogy voltak egyének, kik vígan mentek a halálba — az életnek magasabb értékéért, a szabad hazáért. A szabad hazának, mint egy értékelméleti szempontból létező, de ontológikus szemponthoz mérten létesítendő értéknek többre becslése, élvezése azokra a halálba vígan menetelőkre nézve kényszerű, normatív érték volt, melylyel szemben választásnak helye nincs. Az esztétikai életnek emez axiológiai alapja magyarázza meg nekünk a különböző körök különböző művészeti irányát s a jelenben élő egyéniségek esztétikai élvezetének nagy különbségeit. Mert különben műélvezet között választó falat húzni lehetetlenség volna.

Összefoglalva a mondottakat, *az esztétikai élet az érzéki síkba projiciált önérték szemlélése*. Az esztétikai élvezet relativitása részint az

önérték s az élvező intelligenciájának ama természetétől függ, hogy mindkettő egy abszolút érték s egy abszolút szellem felé emelkedő sorban állandóan fejlődik. Ez a fejlődés, a magasabb érték és tömörebb öntudat felé való közeledés kényszerű. A magasabb érték preferálása elkerülhetetlen, normatív. A részletes esztétika feladata ekként az elv alkalmazásának kutatása: 1. Mi az önérték? 2. Milyen érzéki forma felel meg inkább a tartalomnak? 3. Hogyan megy végbe ez a szemlélés? 4. Mi a magasabb érték tárgyi és alanyi föltétele, ismertető jegye?

Hogy egy pszichologiai alapon nyugvó induktív esztétikai módszer tehetetlenségét bemutassuk, vázoljuk a Döring felfogását. Döring az esztétikai módszeréről értekezve¹ azt mondja, hogy az induktív módszer s abból is a verifikált hipotézis az egyedül üdvözítő. Kiinduló pontul, előzményül feltételezi, hogy a szépség ama képessége a tárgyaknak, hogy értéknélküli, személyhez nem kapcsolódó lelki kedvérzetet támasztanak. A kedvérzetből, az élvől kizárja a kellemest és hasznost s marad a tevékenységgel járó élv (Funclust, a mit ő a Beschäftigunggal azonosít.) Ez lehet aktív, ha szándékolt (játék); lehet passzív, szándékoltalan s akkor a neve fölindulás (Erregung) s a vele járó élv a fölindultsági élvezet (Erregungslust). Az akart tevékenységgel járó élv olyan, mint a játéké. Az esztétikai tevékenység pedig nem szándékolt, hanem külső hatás által felkeltett, érzelmi tevékenység. Ezekből azt a hipotézist állítja föl, hogy a szépség az, a mi élvet okoz oly lelki funkciók pusztá kiváltódása alkalmával, melyek nem mint akarati tevékenységek jelennek meg, hanem mint fölindulás, indulat. A részletes esztétikai feladatba e föltevés beigazolása. Ember legyen a talpán, a ki ebből az egyedül helyes módszerből valami eredményt tud kihozni.

Sajátságos, hogy Döring az élv kiküszöbölésével egész világosan kijelenti, hogy az élvek között sem a tartam, sem az intenzitás szerint való különbségtétel lényegbe nem hatol, csupán az előidéző ok szerint lehet őket osztályozni. S így nyeri ő az akaratot és az indulatot, melynek valami külső a létrehozója. A disztinkció már magában is gyöngö. De még furcsább, hogy éppen azt felejtí el, a mit az eliminációnál elvül vallott, hogy t. i. mi az, a mi kívülről hathat a lélekre, hogy az (szerinte) passzive viselkedjék. Nyilván ez lett volna a hipotézis alapja. De ő erre ügyet se vet. Pedig az értékelméleti alapozásnak éppen ebben van az ereje. Az előidéző okot (az önértéket) nem mint hipotézist, hanem mint elméletileg megbizonyított s mindenki által tapasztalható tényt veszi kiindulásnak. A másik fogyatékosága ennek a helyes metodusnak az, hogy Döring az akarat fogalmával játékot üz és összezavarja. A harmadik s legfőbb fogyatékosága pedig az, hogy ha el is fogadjuk az ő *Erregungslust*-teóriáját, nem sokra haladunk vele. Mert hiszen minden szemlélhető indulat szép kellene, hogy legyen. Ámde az esztétika története s a magunk esztétikai életének megfigyelése azt mutatja, hogy nem valami külső hatás mechanizmusa emelte az esztétikai érzéseket szellemi életünk csúcspontjára, hanem az önérték intuitív megragadása. A bámuló arcot s a tágra nyitott szemet, vagy az ökölbeszorított kezét nem tarthatjuk az esztétikai élet csalhatatlan jeleinek,

¹ Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft 1909. évf. IV. k. 332 s köv. lapjain.

quintessentiájának. Hanem igen a szellemnek ama szabadságát, a melyet akkor érez, ha a maga tartalmával egyező önértékeket, az értékek birodalmát maga előtt szemléli s önalkotásai gyanánt szereti. A művésznék s az igazi műélvezőnek lelke telítve vagyon e kettővel: a szabadság és szeretett érzelmével. Boldog ki úgy azonosíthatja velök földi pályáját, mint Petőfi, hogy semmi salak sem található benne. Földhöz tapadt létünk, szűk korlátok közé szorított szellemünk mindezt csodának tartja, ideának regéli s önemésztő kínban vánszorog tovább e földi életben. De hogy *csak* a Petőfiéhez hasonló perczeinkért érdemes és szép az élet, azt megrendülve érezzük, valahányszor a magunk önértékének s a dolgok becsének intuitív megpillantása megadatik. S hogy ez megadassék, küzdenünk kell; ez a *kell* a hivatásunk, erre van elkötelezve a bennünk lakó jobb rész, a szellem, melynek lényege a szabadság és a szeretet s a mely ugyanezt keresi a dolgokban is: a soha el nem muló önértéket, az élet egére szelid fényt árasztó eszményt.

Dr. Kristóf György.

Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsinata történetéhez.

W. N. Darnell — mint tudjuk — Londonban még 1831-ben kiadta dr. Basirius Izsák levelezését és megírta életrajzát, bár rendkívül pongyolán és sok hibával. Műve 153. lapja szerint Basire két okíratát látta és használta: az erdélyi főzsinathoz intézett 15 pontból álló vallásügyi beadványát meg a fejedelemlhez (II. Rákóczy Györgyhöz) szóló és 25 pontból álló előterjesztését.¹

Midőn 1886-ban a durhami káptalan levéltárában átkutattam a Hunter-féle kéziratokat, nem voltam képes e két *okíratra* ráakadni.² Az utóbbiról előbb azt hittem, hogy annak a Basire-műnek eredeti kézirata, melyet egy magyar kutató Oxfordban fedezett fel néhány év előtt és adott ki fénynyomatú hasonmásban az 1657-ben Gyulafejérvárott megjelent s a „Bodleiana“-ban őrzött egyetlen példányáról „Schema primum generale sive forma studiorum Albensium“ czímen, de mivel ez nem 25 pontból áll — nem azonos vele s így még lappang. Az *első* okíratot azonban egy szerencsés ismerősöm találta meg harmadfélszáz éves rejték helyén s juttatta kezemhez. Egy immár megsárgult, vízfoltos, két helyén szúette ketté hajtott félívnyi írat ez — úgylátszik végig Basire kézirása — melynek három beírt lapjának következő a tartalma:

Considerationes quaedam ecclesiasticae ab I[saco] B[asirio] S. Sanctae theologiae doctore et publico professore (pro tunc praeside) oblatae SS. Synodo generali Transylvanicae, Marosvásárhelini congregatae, mense Iunio. Anno Christi 1656.

In hac ecclesia (alias orthodoxa) desunt:

1. Matriculae baptismatum.
2. Matrimon[ialium].
3. Sepulturarum et
4. Excommunicationum, cuius usus potest esse plurimus, tam in ecclesia, quam in republica.

¹ Darnell művének id. vonatkozó helye így szól: The professor of divinity (t. i. Basire) had not been long at Alba Julia, before his active mind was engaged in projects for the improvement of the University in which he held a distinguished station, and for the benefit of the Reformed Church established in that country. I have before me two documents, the one on ecclesiastical matters, addressed to the General Synod of Transylvania, the other suggesting academical arrangements, addressed to the Prince. The former consists of fifteen, the latter of twentyfive distinct propositions, and both are drawn up with great clearness. Their object appears to be to introduce order and uniformity in the proceedings of the church; and to assimilate, as far as possible, the regulations and usages of the University to those which had been approved of after long trial in the West of Europe.

² Csupán címüket közölhettem (a katalogus nyomán) a Történelmi Tár 1889. évi. 494. l.

2. Reformatio communionis promiscuae (sine ullo delectu vel prae-examine communicantium) foret necessaria, ne canes manifeste indigni, vel etiam alibi excommunicati, sacrilege usurpent panem filiorum.

3. Uniformitas in administranda Sacra coena promoveret unitatem ecclesiasticam.

4. Catecheseos viva, frequens et publica, coram toto coetu exercitatio (puta pomeridiana) informaret, etiam adultiores (fortassis aequae ignorantes) uti iuxta dictum prophetae Jes. XI. 9. Tandem aliquando plena sit etiam haec terra scientia Jehovahae, velut aquis alveum Maris operientibus.

5. Baptismatis solennis administratio, praesente ecclesia tota (iuxta expressum canonem Hungaricum huc annexum¹ et rationibus gravissimis confirmatum) plurimum conduceret, tum ad rectam Sacramenti istius intellectionem, tum ad pietatis in adultis ipsis incrementum, dum seria meditatione proprii baptismatis accendi possent, ad vota vitae sanctae renovanda, atque etiam ad officium christianum prestandum stimulantur, Deo benedicente.

6. Utinam tandem aliquando erigantur scholae vernaculae sive foeminae (iuxta saluberrimum 97 canonem Szathmáriensem anni 1646) ita enim pueris atque etiam puellis a teneris lacte pietatis probe imbutis, Deo benedicente vera religio in hac terra brevi temporis spatio germinaret,² velut ex traduce (uti de avia et matre sui Timothei memorat Apostolus II. Tim. I. 5.) neque periculum apostasiae a vera religione ad falsam hanc vel illam (in hoc regno Transylvaniae nimis licenter toleratam) in casu mutati principis vel religionis tantopere metuendum.

7. Gradualis cantus vulgaris reformatio aliqua commoda esset excogitanda, cum is (uti nunc exercetur) accidat aequae obscurus plebi atque lingua latina ipsa absque ulla ferme aedificatione, vel intellectus, vel memoriae, vel affectuum populi christiani, qui tamen in omnibus partibus cultus divini deberet esse perpetuo scopus praecipuus, idemque vere apostolicus.³ Optandum etiam foret, uti in cantu communi psalmodum non soli scholastici, sed totus coetus utriusque sexus, posset laudes Dei decore concinere, uti fit in plerisque omnibus aliis ecclesiis reformatis, bene ordinatis, ita enim sacro exercitio occupati omnium animi et sensus non evagarentur, aut remanerent infructuosi.

8. Curandum, ne ulla schola trivialis doceat ultra rhetoricam, propter incommoda publica non pauca.

9. Sit uniformitas librorum in scholis omnibus, praecipue catecheseos, ne iuventus migrans de schola in scholam distrahatur, imo quod est haud exiguum huius loci incommodum in grammaticarum varietate detenta, spes Daciae vestrae consenscat in grammaticando, sine ullo ferme ulteriori profectu in linguae latinae eleganti ac terso sermone vel stylo.

10. Remedium modeste inquirendum contra canales privatarum scholarum sive (ut vocant) pedagogiarum apud magnates, in detrimentum

¹ *Ezt oldalt írva találjuk*: Canon XII. Articulorum Hungarorum anni 1595. Sacramenta non debent administrari nisi publico in loco praesente coetu et quidem antemeridiano tempore, quod non solum de Coena Domini, sed de baptismo quoque dicimus et id quidem ideo, quia baptismus sacramentum sit nostrae in coetum ecclesiae insertionis. Deinde ne dignitas sacramentorum vilescat. Excepto tamen casu necessitatis.

² *Oldalt írva*: Gal. III. 28. In Christo Jesu non est masculus ac foemina.

³ *Idézete oldalt írva*: I. Cor. XIV. 2. Omnia ad aedificationem fiant.

scholarum publicarum, aequae ac ipsorum nobilium, in re literaria et pura latinitate, defectum posteritati lugendum.

11. Tempestiva praemonitio detur ad professorem vel rectores Albenses (ab iis quorum interest) de pastoribus evocandis, vel rectoribus scholarum honeste abducendis, quorum electio libera relinquenda est suis superioribus, secundum Leges.

12. Restitutio librorum tum Suae Celsitudinis, tum collegii Albensis fiat ab iis RR. DD. pastoribus, qui libros sunt mutuati, namque tentio est sacrilegium.

13. Ministri gradus inferioris a vulgari contemptu et extrema inopia vindicandi, pro virili.

14. Utinam salubri aliquo consilio pastores vestri ambulatorii possent fieri perpetui (semper tamen, exceptis iustis casibus scandalii vel heterodoxias) ad tollendum grave illud scandalum, huic uni ecclesiae Transylvanicae (inter omnes sorores ecclesias reformatas) peculiare.

15. Finita synodo, uti constituatur aliqua ecclesia (ut loquuntur) sive delecti 3 vel 4 ex DD. senioribus, qui cum R^{mo} domino episcopo decident casus intervenientes graviore et speciatim etiam invigilent (cum domino professore) in censuram librorum imprimendorum.

Ultimo, uti dehinc duo saltem ex DD. venerandis senioribus constanter intersint, per vices toti synodico examini candidatorum, ut diiudicent atque etiam cum domino professore (si opus fuerit) moderentur. Actum hunc solennem, tum ne legitima disputatio fiat tumultuaria altercatio; tum praecipue, uti DD. seniores ipsimet satisfaciant conscientiae propriae. Alias quomodo evadent Mucronem Apostolicum I. Tim. V. 22.

Manus cito nemini imponito, neque communicato peccatis alienis.

Largiatur Deus veritatis ac ordinis spiritum (vere) publicum, omnibus ubicunque intra sphaeram vocationis suae, in via pacis ambulantibus. Amen.

Ez a beadvány — mint látjuk — csakugyan 15 számozott pontot tartalmaz, mint Darnell tudósít és ezeken kívül még egy számozatlan (utolsó) tizenhatodikot is. E pontokban a volt gyulafejevári tanár — mint Darnell szintén írja — rendet és egyöntetűséget akart bevezetni *in hac ecclesia (alias orthodoxa)* t. i. az erdélyi protestáns egyházba s azért a nevezett 16 pontot az 1656 június havában, Marosvásárhelyen tartott zsinat elé terjesztette, mint annak elnöke. Mily eredménnyel nem tudom, de több érdekes dolgot tudunk meg belőle.

Így először azt, hogy Erdélyben a jelzett időben még nem vezettek rendes anyakönyveket a keresztelesekről, házasságokról és temetésekről, a mi azonnal föltűnt az anglikán papnak, kinek régi otthonában — mert Rouenban született és Rotterdamban nevelkedett mielőtt pappá lett — már 1538-ban Cromwell Tamás, VIII. Henrik híres minisztere rendszeresítette anyakönyvek vezetését egy rendeletével. Hazánkban ellenben tudtommal csakis majdnem két évszázaddal később az 1727: XXV. törvényczikk és egyéb kormányrendelet szabályozta az anyakönyvek vezetését.

Egy másik, föltűnt körülményről is kapunk benne tudósítást, arról t. i., hogy ámbár már elég magyar graduale és más énekes könyv létezett nálunk Basire idejében, az egyházi énekeket még mindig

latinul énekelték. Ugyane 7-ik pontból megtudjuk még azt is, hogy a zsoltárokat nem az egész egyházi gyülekezet, hanem csak a tanulók (scholastici) énekelték.

Nagy súlyt fektet Basire arra is, hogy „trivialis scholában“ a retorikán felül mást ne tanítsanak.

Helyes az az indítványa is, hogy az iskola-könyvekben legyen egyformaság, úgy hogy a diák-gyerekek ne vallja kárát, ha kénytelen iskolát cserélni.

A 12-ik pontban adott tanácsot jó volna minden kölcsön adottkönyvbé feljegyezni, hogy t. i. kölcsönvett könyvnek vissza nem adása „sacrilegium“.

A 6-ik pont leányiskolák felállítását sürgeti az 1646-iki szatmári zsinat kánonjának értelmében.

E fölötte érdekes — és tudommal kiadatlan — írat eredetijét illő helyére, az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába juttattam örök megőrzésre.

Kropf Lajos.

II.

Hálára kötelezte Kropf Lajos a magyar művelődéstörténet tanulmányozóit angolországi buvárkodásainak legújabb eredményével: a Basire Izsák reformjavaslatainak megismertetésével. Új adatokat nyújt ez az ekkori állapotok és események történetéhez, újakat magának Basirenek is a gondolkozásmódja megítéléséhez.

Minden előtt megtudjuk belőlök, hogy a most közlött tizenöt tétel egészen más, mint az a tíz tétel, melyeket hasonlóképpen Basire tűzött ki az erdélyi református egyház ugyanezen közzsinatára a lelkeszavatási vitatkozás tételeitül, azután pedig a gyulafejvári „egyetem“ (!) ifjusága elé ugyancsak vitatételekűl.¹ Eleget tett tehát velök úgy zsinati választott elnöki, mint kollégiumi professzori tisztének. Ám zsinati elnöki minőségében még kötelességének tartotta, hogy ne csak elméleti téren mozogjon, hanem az erdélyi egyházi és iskolai élet fejlesztése és rendezése végett ezenkívül gyakorlati irányú javaslatokkal is járuljon a zsinat elé, a milyent a régebbi intézkedések értelmében rendszerint kétszer is tartottak évenként, így 1656-ban is.

Előre összeszerkesztett tizenöt pontjához ott helyben, Marosvásárhelyen csatolhatta hozzá a pótlékul szolgáló számnélküli pontot, még pedig ama tapasztalata alapján, melyet a zsinat első napján tartani szokott lelkeszavatási *disputatio* alkalmával szerzett. Bizonyos belőle, hogy az esperes urak teljességgel nem érdeklődtek a tudományos vita folyama és eredménye iránt, a mi bizony nem valami szép világot vet sem kötelességtudásukra, sem a tudomány iránti érzékökre.

A tizenöt pontba foglalt reformeszmék közül nem egy megegyezik az általa annyira gyűlölt és üldözött magyar puritánusok törekvéseivel. Így a vasárnap délutáni kátémagyarázatok kivánalmát *Medgyesi Pál* is hangoztatta már;² viszont a keresztségnek az egész gyülekezet jelenlété-

¹ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. II. k. 849. és 850. sz., a hol azonban absolute tévesen van szerzőül megnevezve Fenser János, a kinek semmi köze nem volt az egészhez.

² Dialogus politico ecclesiasticus (Bártfa, 1650.) 201. l.

ben való kiszolgáltatása adta volt a közvetlen okot Tolnai Dali Jánosnak az üldözésére tíz évvel azelőtt a tiszáninneni egyházkerületben, melynek pedig Basire-től is idézett kánonos könyve (XII. cz.) régen elrendelte volt azt; aztán a magyarnyelvű, vagyis leány-iskolák (mert a fiu-iskolák az u. n. latin iskolák voltak) felállítását elrendelő, de — mint látszik — végre nem hajtott kánon, melyet most megsürgetett Basire, szintén a puritánusok s kivált Tolnai és Medgyesi agitációjának volt az eredménye; a latin nyelvű énekek használata ellen pedig ugyanők már évekkal azelőtt felléptek s mindent elkövettek a zsoltárok közhasználatba juttatására.

Mutatja ez azt az óvatosságot és körültekintést, a melylyel ekkor már, eltérőleg a presbiteriánusok ellen csak előző évben is dúló üldözéstől, ez évben kezdtek kezelni a II. Rákóczy György környezetében azoknak az ügyét. Nagy hadi vállalata, a lengyel hadjárat előtt állott ekkor a fejedelem és szüksége volt minden alattvalója jóakarátára. Azok a tétélek, melyek a lelkeszavatási vitának voltak tárgyai, szintén csak távolról érintették a kényes kérdéseket s egyáltalában nem törekedtek kihegyezni az ellentéteket, a melyeknek pedig tapintatlan és erőszakos élére állításában addig éppen Basire volt a főmester, ki Apáczaival szemben valószínűságot *agent provocateur*i szerepet játszott még csak néhány hónappal azelőtt is.

Még azokban is felette tartózkodóvá lett azóta, a mikben reformjavaslatai közt ellenök foglal állást a puritánusoknak. Az urvacSORA szertartásának viszályos ügyében éppen egyidejűleg történt az a fordulat, hogy a tiszáninneni egyházmegyéék felhagytak addigi ellenséges magatartásukkal a Tolnaiéék által kívánt reform irányában s még most fentartásával befogadása avagy a régi liturgia mellett maradás szabadságának, megtették a lépéseket az újnak az életbeléptetéséhez. Erdélyben ez az ügy nem keltett nagy izgalmakat. Beza egyik művecskéjének: „Az Ur vacsorájának adása és vétele felől való jó tanács“-nak szintén ebben az évben Kolozsvárrt történt kiadása¹ a legjobb időben jött arra, hogy elejét vegye az ellentétek kiélesedésének, adiaforáknak nyilvánítván az urvacSORAOSZTÁS külső formáSágait, tehát az urvacSORAI jegyek egyszer vagy kétszer való fölemelését is, a melyről különb tárgyhoz méltó hévvel folyt a harcz a Tisza két mellékének reformátusai között. Basire Bezával ellentétesen javaslatai 3. pontjában uniformitást óhajtana az urvacSORAI szertartásban, mint a mely előmozdítaná szerinte az egyházi egységet. Határozott javaslattal egyáltalában nem lép fel, de kétségtelen, hogy nem a puritánusok irányának megfelelő alakban szerette volna az uniformitást, hanem minden bizonynyal éppen ellenökre.

Ugyancsak ellenök irányzott volt az az indítványa is, mely a tankönyvek egyformásítását követelte volna. Ha csupán az iskolacserélő diákok érdekét vesszük szemügyre, talán találhatunk valami megszívlelni valót ebben az iskoláknak minden tekintetben való egyöntetiségére törekvő pontban. Azonban a tankönyv-monopolium abban az időben még kevésbbé volt jogosult, mint manapság, mert nemcsak pedagogiai okok szólottak ellene, hanem valósággal megölnője lett volna minden szellemi haladásnak. Micsoda rettenetes erőfeszítésbe került volna egy-egy elavult tankönyv kiküszöbölése, ha az összes iskolák közös főhatósága lett volna erre fel-

¹ Magyar Könyvszemle 1882. évf. 86. l.

jogosítva, a mikor pl. a Keckermann scholastikus irányu könyveinek egyetlen iskolában való mellőzése is a tanári hivatalába került Tolnai Jánosnak! És tényleg egyenesen a scholasticismus szelleme érdekében, a puritánus és antischolastikus szerzők (Amesius, Ramus) egyre több tért foglaló műveinek a kirekesztése végett tette ezt az indítványát Basire. Nem is szólva a tiszánineni kerületbe tartozó sárospataki kollégiumról és a tiszántúli kerületben levő nagyváradiról, a melyekbe akkor már évek óta ezek a könyvek voltak bevéve, az erdélyi iskolákból is kivonulóban voltak immár a Keckermannok és Basire más ilyen elvtársai. Ki is vonultak csakhamar azután végképpen s amazok jöttek a helyökre. De micsoda áttörhetetlen gát emelkedett volna előttök, ha határozatba megy a Basire akaratára, kinek felekezeti elfogultságát és türelmetlenségét eléggé jellemzé az a közbevetett megjegyzése, melylyel túlságosnak találta azt a türelmességet, a miben Erdélyben részesültek a reformátuson kívüli többi vallások.

Különösen a káté ugyanazon egy voltát tartotta fontosnak látszólag Basire, a mi arra mutat, hogy a szatmárnémetii zsinat végzéseinek és a Geleji-féle kánonoknak a heidelbergi káté érdekeit ápoló törekvéseik még mindig nem arattak teljes sikert. Vagyis ez a szimbolikus tekintélyvel felruházott káté-tankönyv minőségében sehogy se bírt népszerűsége vergődni. Még a mesterséges eszközök is hiábavalóknak bizonyultak részint a káté gyarlósága miatt, részint a régen megszokott másféle tankönyv iránti tartós előszeretetről fogva.

Minden kétséget kizárólag első sorban a puritánusok hátrányára iparkodott életbeléptetni Basire a szatmárnémetii nemzeti zsinaton már tíz évvel előbb elhatározott, de azért csak papiroson maradt censurát s rendezni annak ügyét. Azonban ügyeskedve bizonyos alkotmányos és demokratikus mezbe öltözötten mutatta be ebbeli szándékát, amennyiben egy pontba foglalta az időközben előforduló egyházigazgatási ügyeknek a püspökkel együttesen való elintézésére kiküldendő zsinati bizottság javasolásával, a censura végzésére is ugyanazt a bizottságot tartván felhatalmazandónak, de már nem a püspököknek, hanem a tudományos kérdésekben illetékesebb birónak: a gyulafejérvári „professor“-nak, tehát azon időszerint önmagának a vezetése alatt. Szerfelett boszanthatta az a körülmény, hogy az elmúlt évek folyamán a puritánusok nemcsak szabadon terjeszthették eszméiket a sajtó útján, hanem többször még polemiába is bocsátkoztak ellenfeleikkel, azaz az uralmon lévő párt tagjaival, a mi legalább is kisebb-szerű felségsértésnek tünhetett fel Basire előtt. Kivált ha a közeljövőbe előre nézve, látta vagy sejtette, hogy éppen ő lesz agyonczáfolva nemcsakára, ha csak hamarosan életbe nem léptetik a censurát. Sorsát azonban úgy sem kerülhette volna el, mert az ellene irt munka talán várakozása ellenére nem Erdélyben, hanem Sárospatakon látott napvilágot, a hová nem ért volna el az erdélyi censura hatalma.

Basirenek többi reformtervei teljesen közönyösek voltak az akkor szőnyegen forgó kérdések és törekvések szempontjából, de annál nagyobb fontossággal bírtak az erdélyi egyházi és iskolai viszonyok javítása, rendezése és fejlesztése tekintetében. Általában arról tesznek bizonyoságot, hogy elég éles szeme volt a hiányok és bajok megismerésére. Mint sok földet bejárt embernek, ki sokkal előhaladottabb állapotoknak volt sok ideig közvetlen szemlélője, ez túlságos nagy érdeméül természetesen nem tulajdonítható. De sokkal inkább méltányolható az a bátorság, hogy elő

merte hozni reformeszméit, a melyek közt azonban olyan is van, mi nem annyira a haladás, mint inkább csak a rend ügyét volt hivatva szolgálni. Ilyenszerű ugyanis a triviális iskolák megrendszabályozását célzó, a mely szerint azok ne haladhassanak felül a retorikán. Tényleg a „septem artes liberales“ eme csoportjában ennek kellett volna lennie a befejező tananyagának, de egyes képzetesebb és ambiciozusabb tanárok gyakran túlhaladtak rajta s belémenetek a quadrivium körébe is, nagy hasznára az ifjúságnak is, mely többnyire be is fejezte ott helyben a tanulmányait, hasznára a közművelődésnek is, az ilyen ifjak nagy száma következtében; de hasznára az illető tanítézetnek is, melynek tovább fejlesztésére nem ritkán ez a „retorikán felül“ való terjeszkedés tette le az alapot, az ideiglenes helyzetnek állandó tételével.

Már a magán iskolák ellen szóló 10. pont jóval indokoltabb lehetett a közérdek szempontjából. Azok a vándortanítók vagy átmenetileg nevelősködő egyének, a kik az öreg Rákóczy György udvari scholájának mintájára egy-egy mágnásnál e fajta ideiglenes és fiók-iskolákat rendeztek be, bizonyára nem voltak Keresztúri Pálok s nagyon közreműködhettek tanítványaik révén a főnemesi osztály szellemi színvonalának leszállításában. Sőt befolyást gyakorolhattak általában mindenik osztályára, miután az iskoláknak a később vagy korábban növendékeikké lett ily ifjakhoz kellett jórészt alkalmazkodniok s ezek elmaradottsága megakadályozta a többieknek is a rendes és arányos előmenetelét, bizonyosan a legtöbbször helyrehozhatatlanul.

Helyeselhető volt az anyakönyvek vezetését illető javaslata is, noha legalább a kereszteltekére vonatkozólag nem volt már új dolog ez a kíváncsi magyar reformátusok közt sem, mert hiszen a hercegszőlősi kánonok is nyolczvan évvel azelőtt említést tettek róla. Leginkább helyeselhető aztán a lelkészek anyagi és társadalmi helyzetének javítását indítványozó két pont (13—14.), melyek egyfelől tisztességes ellátást és foglalkozásukhoz illő megbecsültetést kívántak részökre, másfelől ez utóbbi érdekében megszüntetendőnek ítélték az összes református egyházak közt egyedül a magyarnál divatos papmarasztási rendszert, mely évről-évre kitette a lelkészek existenciáját vagy a demagogia izgatásainak, vagy a földesur önkényének. Becsületére válik Basire-nak, hogy fényesen díjazott és nagy tekintélyű állásában megesett a szíve lelkésztársai sorsán és segíteni próbált nyomoruságos állapotukon. Nem rajta mult, hogy egy évszázadnál is jóval több időnek kellett még elteltie, míg sikerült azok „ambulatorius“ állását „perpetuus“-szá változtatni, már t. i. annyira, a mennyire.

Mert bizony az 1656-iki marosvásárhegyi zsinat alkalmasint nem foglalta végzéseik közé Basire-nak sem ezen, sem a többi indítványait. Csupán negatív adataink vannak ugyan rá, de ezek is eléggé bizonyítanak ebben az irányban. Semmi nyoma ugyanis, hogy a kátémagyarázatokon és a magyar nyelvű leányiskolákon kívül csak egy is közeledett volna a megvalósulás felé akkortájtban. Ezek is mindenesetre a rólok szóló más törvényszerű intézkedések, nem pedig valami ekkori határozat következtében. Ennyi reformtervet egy csomóba gyűjtve bizonyosan azzal hátrítottak el talán még a bővebb megbeszélés elől is, hogy a nem régen alkotott rendszeres egyházi törvénykönyvnek (a Geleji-félének) gyökeres átalakítását vonná maga után elfogadásuk, a mi igen hirtelen történnék az alig

életbelépett és még ki sem próbált kánonokra nézve, részökről pedig könynyelműség volna ily kevés idő (hét év) multán e félébe belémenni. Így a fő konzervatív szószólót valószínűleg éppen a konzervativismus érveivel czáfolták és szavazták le. Gyönyörködhetett a saját visszhangjában.

Zoványi Jenő.

III.

Örömmel olvastam Kropf Lajos érdekes közleményét, mely az 1656-ik évi marosvásárhelyi zsinattal ismertet meg, melyről eddig is csupán Basire azon feljegyzéseiből tudtunk, melyeket Kropf már 1889-ben közölt. Am az említett zsinat — az évenként rendszeresen tartatni szokott zsinatok egyike — az erdélyi ref. egyház életében nyomokat nem hagyott s így Basirenek ottani s általa különösen kiemelt szereplését többre nem becsülhetem, mint mikor egy egyesületbe először belépő új tag az első gyűlésen „radikális“ indítványokkal áll elő.

Basire állítólagos elnökségére azt kell megjegyeznem, hogy a zsinatokon mindig a püspök elnökölt. De a zsinatok kiegészítő részeit képező s rendszerint a zsinat második napján kezdődő papi vizsgálatokon (abban az időben) a gyulafejevári kollégium egyik professzora. Így lehetett elnök 1656-ban a marosvásárhelyi „zsinaton“ Basire Izsák is.

Ez mind találgatás. Azonban tény az, hogy Basirenek általa annyira kiemelt, református munkássága egyházunkon nyomokat — egy pár polémikus író kivételével — nem hagyott, különösen az érintett marosvásárhelyi zsinaton kifejtett működése éppen semmit.

Pokoly József.

Levelek a rhaetiai és germaniai limes vonaláról.

III.

Múzeum-látogatásaim leírását az alábbi megfigyeléseimmel zárom.

Bonn. A mennyire gyakorlatiatlan a kölni, annyira kellemes, kedves az *Antiquitati Rhenanorum* felíratú bonni Provincial-Museum. Szerencsés volt 600,000 márkás költséggel újabb kibővítése a kőtár számára. Igazgatója Dr. Hans Lehner, aránylag fiatal ember, igen szívesen fogadott. Tárgyaik a Bonner Jahrbücher-ben és a Westdeutsche Zeitschrift-ban vannak közölve. Katalogusuk nincs, a múzeum alaprajza egy kis füzetkében van ismertetve. Megkezdték az illusztrált katalogus kiadását, melyből eddig a kőemlékek leírása jelent meg. Szép és fontos kiadványuk a Novaesium-tábor leírása. Példája lehet a körégiségek kiállításának s ez azért megnyugtató reánk, mert ugyanúgy van, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tárában. Mindenütt csak csinos felírást alkalmaznak s rajta a vonatkozó irodalmat is közlik. A kőemlékek két nagy csoportra oszlanak: katonai és polgári emlékekre.

Óskori csoport két terem, beleértve a vaskort is. Túlnyomó részt ásatásokból származó anyag, fal mellé állított s az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiség-tárának felszokrényeihez hasonló szekrényekben és nagyon sok vitrinában.

Római csoport, a kőemlékeken kívül hat szép terem, azonkívül lépcsőház, feljárát, mindenütt szépen, gondosan kiállítva. Legalább az agyagművesség emlékeit találjuk történeti fejlődési rendjében. Talán jobb volna, ha a fal melletti szekrények nem volnának olyan magasak. A terra sigillata edények nagy mennyiségben vannak s vitrinákban jól évényesülnek. A típusok mind ismeretesek. A zöldmázás edényeknek egy egészen számottevő csoportjával is találkozunk. Közönséges agyagból készült, de alaposan kiégetett edényeik közül említendő egy csoport, melyen *en barbotine* technikával vadállatok ábrázolásait láthatjuk. Sok a *terra nigra* edényük, a legkorábbiak közt nálunk is ismert, hasonló anyagú típusokkal. Fehér edény vörös festékkel készült vonal, pont és fenyőágot utánozó díszítéssel szintén szép számmal van. Sok szép bronz edényük mind közölve van, vala-

mint bronz szobrocskáik is. Ez utóbbiak az E. N. Múzeum érem- és régiség-tára ékszer- és majolika-szekrényeinek felső részéhez hasonló szekrényekben vannak kiállítva; kár, hogy a polczok fából és nem üvegből vannak. Nagy mennyiségben levő fibuláik a fejlődés rendjében vannak kiállítva, a mik az E. N. Múzeum érem- és régiségtárának kiállítási éremszekrényeivel egyező típusú szekrényekben jól hatnak. Bronz-súlyok közt egy jó női buste és Bacchus. Szobraik közt egy igen gyöngye birkózó-pár; alapgondolata az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levő sokkal jobbéval egyező. Több mint 200 drb. terracottájáról csak azt mondhatom, mint a kölniekről. Van néhány terracotta szobornak való öntőmintájuk. Nagyszámú üvegtárgyuk majdnem mind zárt sírokból származik és datálható. Három termet *Andernach, Urmitz, Niederbieber, Remagen*, (melynek múzeuma is van, de másolatokból, az eredetiek ide kerültek nem éppen jószívű adakozásból), *Bonn, Eifel, Köln, Xanten, Neus* (Novaesium) emlékei töltenek meg. Fali szekrényekben zsúfoltan vannak felállítva, de azért tanulságul üvegmedenczékben sírok is vannak kiállítva. Érmük nincs sok kiállítva és úgy mint a Magyar Nemzeti Múzeumban külön-külön kis skatulyákban, de mert a skatulyákat gondosan válogatták össze, jobban is mutatnak.

Trier múzeumát két nap alatt néztem meg. *Provincial-Museum*, igazgatója dr. Krüger, kiadványait feljegyeztem. Gazdag könyvtárukat — mint említém — Hettner alapította és fejlesztette, kivált, mint a limes-bizottság arhaeologiai dirigense. Olyanszerű múzeum, mint a bonni, de annál gazdagabb, viszont nem oly gondosan kezelt. Nincs központi fűtése. Kőtára (emelet-magasságban) van akkora, mint a kolozsvári központi egyetemi épület egyik udvara, de a vaskályhák sem ezt, sem a többi helyiségeket nem melegítik föl. Télen valóságos istenkisértés hosszabb ideig benne lenni. Kőtárának gazdagsága és a sok mozaik-kép felülmúlja minden várakozásomat. Kár, hogy a Hettner-féle Illusztrirter Katalóg elfogyott, újat pedig nem csináltak. Hatalmas kémlékei között legszebb talán egy takács-család síremléke, gazdag domborúműves díszítéssel. Végül egy gazdag magánzó bőkezűségéből ott látjuk az udvaron vihart álló anyagból az *igeli* oszlop hí mását.

Őskori csoportjából egy bronz buzogány hasonlít az E. N. Múzeumban levőhöz, melyet Nagy Géza őskorinak tartott. A buzogány fejből csak igen kevés van meg s így alakja nem állapítható meg pontosan; nyele pedig a mi Múzeumunkban levőénél jóval hosszabb. Az Illusztrirter Katalóg talán felvilágosítást tudna adni, miért tették az őskorba meg arra, miért tartják halotti koszorúnak azt a három bronz tárgyat, mely tökéletesen a torques alakját mutatja, bár jóval vastagabb annál? Megszámlálhatatlan terracottájuk közt sincs az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levőnek párja.

Közleményeik a *Westdeutsche Zeitschrift*-ban jelentek meg; mely, mióta 1907-ben a 26-ik kötettel megszűnt arhaeologiai is lenni s most csupán történelmi, helyét a *Röm.-germ. Korrespondenzblatt* foglalja el.

Trierneki római-kori épület-maradványait igen rövid, velős magyarázatokkal Krüger igazgató adta ki. A porta nigra a legjobban gondozott; a császári palota romjai és a fürdő elhanyagoltabb, mint szeretném; utóbbi nincs is mindenütt tökéletesen kiásva; csak úgy itteni módra, hogy a mi szükséges, megállapítható legyen. Lehet egyébként, hogy majd, ha a mindenkitől irgalmatlanul behajtott belépődíjak, fényképek stb. jövedelme megengedi, tovább is mennek. Az amphitheatrum ásatása most folyik, otlétemkor éppen az arénát betonozták; falai a vomitoriumokhoz való bolthajtásos feljárókkal együtt emeletnyi magasságban megmaradtak. Rengeteg munka ezt teljesen renoválni. De idővel meglesz és Saalburgnak méltó társául szegődhetik. Ezek a maradványok mint monumentumok építészeti és történelmileg egyaránt értékesek.

Koblentz társulati múzeumát az egykori vásárcsarnokban állította föl, melyet a város ajándékozott, Henkel pezsgőgyáros pedig igazán szépen renováltatott. Belül csinos, kívül csunya. Anyaga most van rendezés alatt; a mellett egymást váltják fel helyiségeiben a műkiállítások. Újabban 4000 márkán vett egy gyűjteményt. Régebbi szerzeményeik szekrényekben állanak, felírásokkal ellátva. Őskori anyaga annyi, mint a mi az E. N. Múzeum érem- és régiséggyűjtésében a Torma Zsófia-féle gyűjteményből ki van állítva, körülbelül annyi a kora-középkori és háromszor annyi a római. Mind a városból és közvetlen környékéről való, nem elsőrangú tárgy, mert a legjava Berlinbe került. Itt is, mint a többiekben több-kevesebb város- és ipartörténeti tárgy van. Tárgyaik a Bonner Jahrbücherben jelentek meg.

Mainz. A Römisch-germanisches Centralmuseum¹ célja a németországi őskor, római- és kora-középkor minden emlékeit rendszeresen bemutatni s ezenkívül — a mennyire lehetséges — a szomszédos államokét is. A mit lehet eredetiben, egyebet másolatban, de duplumot nem gyűjt. Alkalmam volt a rendezés munkájának egy részét látni. Májusban szándékoznak megnyitni. Egész szekrényre való edényük van Dunapenteléről; galváno-plasztikai másolatban: Attila kincse, a szilágysomlyói első kincs és a petroszai kincs. A kölni terra sigillata, belül domborúműves tányér készítéséhez (illetve a hasonlókhöz) használt néhány olyan minta, mint az E. N. Múzeumban Ferenczi Ilona ajándékából; mindössze (edény és minta) sincs több 10 darabnál. Árulják a római katona modelljét és fegyverzetét; úgy ennek, mint kiadványaiknak jegyzéke érdekes, tanulságos.

Ugyanazon igazgató alatt áll az *Alterthumsverein* múzeuma, melynek anyaga Mainzból és környékéből telik ki, de szintén igen gazdag; van egy kis város- és ipartörténeti; továbbá Gutenberg-múzeum és városi képtár ugyanabban az épületben. Itt is a kőtár a leggazdagabb. Egy hatalmas, Nero

¹ Igazgatói: Schumacher és Lindenschmit tanárok. Egy tudományos rendes, egy benevolus tisztviselő, egy titkár, 7 műszaki alkalmazott.

által I. O. M. szentelt oszlopot 2000 darabból állítottak össze! Megérdemelte a fáradságot szép domború műveiért. A kőtárnak itt is egy külön épületszárnyat építettek, a hol egészen olyan elvek szerint vannak az emlékek felállítva, mint a Múzeumban, csak hogy postamentumaik nem mozgathatók. Üvegedények másait árulják; árjegyzék nincs. Anyagában nincs semmi meglepő. A helyiségek szépek volnának, ha világosabbak és szárazabbak lennének. Még a terra sigillatákon is penész képződik. A Rajnában lelt bronz edények színe egészen olyan, mint az E. N. Múzeumban levő benei edényé.

Wiesbaden. A *Landesmuseum Nassauischer Altertümer* aránylag kis múzeum tárgyait az *Annalen für Nassauische Altertumskunde* közli. Az őskori, római- és népvándorlási csoportokon kívül iparművészeti tárgyakból is álló gyűjtemények. Sötét, alkalmatlan helyiségekbe vannak beszorítva. De már nem sokáig, mert a város éppen a napokban határozta el, hogy 1.000.000 márka költséggel új múzeumot épít. A Hans *Lehner*-féle, éppen tíz éves kis kalauzt adják kölcsön a látogatás idejére, mivel új kalauz kiadására már itt alig van szükség. *Őskori* csoportjában említendők a *Steeden an der Lahn* melletti mészkőbarlangból származó palaeolitos emlékek. Egyébként a nassauai kő- és fémkorok egészen jól áttekinthetően, ha nem is gazdagon vannak képviselve.

Római kori tárgyai a közeli táborhelyekről (Hofheim, Holzhausen, Heddernheim) származnak. Legelőször ötlik szemünkbe az a Heddernheimből származó domborúműves bronzlap, melyet Jupiter Dolichenus ábrázolásáért Domaszewski is felhasznált a római hadsereg vallásáról írott munkájában. Ugyancsak ő a római hadsereg jelvényeiről írott értekezésében innen közölte azt a *bronz bakkot*, melyet minden joggal lehet a XXII. legio jelvényének tartani. Ha még egy szép nagy bronz ajtót is felsorolok, akkor körülbelül minden feltünőbb darabját megemlítettem.

Népvándorláskori csoportja jelentékeny; aranyelelei közt a mi apahidainknak testvérét vagy legalább is közeli rokonát, láttam; majdnem mind ugyanazok a tárgyak vannak benne. Város- és ipartörténeti csoportja két kis, sötét helyiségben annyira zsúfolt és eldugott, hogy alig nyújthat alkalmat a tanulmányozásra.

Frankfurt am Main. Városi múzeumában, melynek folyóirata nincs, figyelemre méltó az *egyiptomi* gyűjtemény, mely Frauberger igazgató és mások, kivált egy hajózási vállalat ajándékából keletkezett. Egy egész szekrény Panoplisból (Kr. u. 3—7 sz.) való czipó és csizma közt egy pár piros csizmát nehezen tudnánk megkülönböztetni a kalotaszegitől, ha rámaját eltakarnók.

Kis *görög* gyűjteménye szintén ajándék; benne említésre méltó egy sírleletről származó aranylemezből készült babérkoszorú és egy Alexandriából eredő téglalap alakú kis bronz-súly. Hazai csoportjaik közül az

öskort a környéken talált zárt leletek igen jól képviselik. *Római* csoportja Hedderheim, Rödelheim és Bockenheim lelőhelyekről nyerte tárgyait. Különösebb figyelmet érdemel egy *Bingen* mellett lelt pompás mozaik padló, melynek megvételéhez egyik Rotschild báróné adta a pénzt: közepén Sol négyes fogatával, körülötte a zodiakus jegyei. *Népvándorlaskori* csoportja figyelemreméltó. Mindezek természetesen eltörpülnek — valóban szemmel láthatóan el is vannak hanyagolva — a város- és ipartörténeti, csoportok mellett.

Darmstadt. Grossherzogliches Landesmuseum. Udvari múzeumában a szorosán vett régészeti gyűjtemények mellett néprajzi, iparművészeti, művészettörténeti és természetrajzi gyűjtemények vannak. Helyesebben szólva az utóbbi három adja a javát, míg a régiségtár csak mint az *érdekes ritkaságok* gyűjteménye talál megfelelő méltatást. Az egy emeletes, szép múzeum-épület földszinti helyiségeiben csak azok a szorosán vett régiségi tárgyak kaptak helyet, a melyek — hogy úgy mondjam — exotikusak.

Itt van egy kis, egészen jelentéktelen egyiptomi gyűjtemény és néhány görögországi lelet mellett egy Vilbel-ből származó mozaik-padló fantasztikus tengeri állat-ábrázolásokkal. Az itt kiállított tárgyak gondozása és szekrényei a legnagyobb igényeknek is megfelelnek. Ellenben a hazai régiség-csoportok az alagsorban igazán alkalmatlan helyiségekben, sötét, sőt láthatatlan módon nyertek elhelyezést. Szekrényei talán az állattárból kimustrált, alkalmatlan szekrények, a tárgyak bennük gondatlanul kiállítva, gondozatlanul vannak. Pedig úgy *ös-*, mint római és népvándorlaskori csoportjai elég gazdagok arra, hogy megfelelő elhelyezésben Hessen régészét bemutassák. Az alagsori belső folyósón, tehát igazán sötét helyen elhelyezett régi görög és római épületek modelljeit pedig — tapasztaltam — mindkét nembeli tanuló ifjúság, tanáraik vezetése és részletes magyarázása mellett eredményesen használhatná: így pedig a magyarázó és a hallgató egyaránt csak bosszankodhatott. Ugyancsak az alagsorban van a néprajzi gyűjtemény. A múzeum igazgatója nem archaeologus s így az elmondottak némileg megmagyarázhatók.

Worms. A Städtisches Museum-ot, a Paulus Kirche-ben, egy román izlésű templomban, melynek főhajója egészen át van barokká alakítva, helyezték el. Minthogy a limeskutatásból való tárgyak nincsenek benne, eredetileg nem is volt szándékomban felkeresni. Csak útközben hívták fel rá figyelmemet. Két igazgatója (dr. Weckerling tanár és dr. Köhl orvos) van, de nincs sem folyóírata, sem katalogusa. Tárgyait a Westdeutsche Zeitschrift és az *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* közölte; sok jó darab van közte. *Ös-*, római- és népvándorlaskori csoportja egyaránt gazdag, de csak részben megfelelő módon van a főhajóban kiállítva. A többi vagy nagyon zsúfoltan, vagy nagyon magasan van: a templom menyezetéig ki kellett használniok a teret. Egy részük még rosszabbul a templom sötét, nedves

oduiban talált elhelyezést. Téglá- és kőrégiségeik egy melléképületben nagy részben nem is láthatók. Ugyanott van a római agyagedények egy része, itáliai apróságok, természeti népek dolgai, az őskori tárgyak közé beosztva.

Őskorá-ban minden főkorszak képviselve van, ha ugyan a Rajna medrében talált hatalmas állatsontok palaeolitosak.

Népvándorláskori csoportjában úgy a fegyverek, mint az ötvösség, agyag- és üvegművesség igen-igen jó és megbízható leletekkel van képviselve.

Római csoportja még a nagy rajnai múzeumoké mellett is számottevő, noha azok után nem is igen nyújt újat. A tárgyak legnagyobb része br. Heyl ajándékából és ásatásaiból való. Lelőhelyként majdnem kivétel nélkül Worms vagy annak közvetlen környéke szerepel; de az a kevés is, mi nem innen való, nem lépi át Hessen rajnai vidékét.

Mannheim. Vereinigte Sammlungen des grosshgl. Antiquariums und des Mannheimer Altertumsvereins. Utóbbi körülbelül egyidős az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel s *Mannheimer Geschichtsblätter* cz. havi folyóiratot ad ki, melyben tárgyai is megjelennek. Az egész egyesített gyűjtemény archaeologiai része nem sok. Egy terem (mint a mi nagy termeink $\frac{2}{3}$ -ad része) egyiptomi, görögországi és itáliai tárgyakat tartalmaz; ez a nagyhercegi antiquarium. Egy hasonló nagyságú termet töltenek meg az ős-, római- és népvándorláskori leletek, míg a harmadik, hasonló nagyságú teremben van a kőtár. A folyosón fegyverek és szobrászati emlékek. Két terem a Mannheim-vidéki iparművesség, egy terem a néprajzi és egy terem vegyes (érmek, metszetek stb.) tárgyakkal van tele. Az utóbbi négy terem rendezés alatt áll s ki tudja mikor lesz készen, mivel a múzeum igazgatója a nyáron meghalt. A gyűjtemények a nagyhercegi kastélyban vannak. A helyiségek pénzügyi hivatalnak épültek vagy mostani feladatuknak alig felelnek meg.

Őskori gyűjteménye nem jelentékeny. *Római* kori csoportjában nagyobb részt Neckarburkenből, kisebb részt Ladenburgból származó tárgyak vannak és az irodalomban ismeretesek.

Népvándorláskori csoportja is a szokásos leletekből áll. Nem akarnék azonban említetlenül hagyni egy színes fali táblát, melynek czíme: Vor und frühgeschichtliche Altertümer aus Oesterreich—Ungarn. A k. k. Unterrichts-Ministerium és a k. k. Centralkommission für Kunst und hist. Denkmale megbízásából szerkesztette: *Much.* Megjelent Hölzelnél, Wien. Hasonló fali táblákkal, melyek czíme: Altertümer unserer Heimat, minden múzeumban találkozunk; ezt azonban itt láttam először, de nem utoljára. Azt hiszem, hogy a hozzávaló magyarázatot el lehet engedni. Ezek a szemléltető táblák iskolai és népies oktató eszköznek beválhatnak.

Mannheimban egyébként van *várostörténeti múzeum* is, de arról nincs mit jelentenem, valamint a szépművészetiokról sem.

Heidelberg. Városi múzeumában aránylag kevés az ősrómai és nép-

vándorláskori tárgy, de állítólag mind rendszeres ásatásokból származik, mert jó részük egészen bizonyosan a város belső és külső területén való építkezés alkalmával került elő. Van azonkívül igen gazdag város- és ipartörténeti csoportja és képtára. A tulajdonképeni régiségtáron meglátszik, hogy a vele foglalkozó professzor igazán szeretettel, gondossággal és izléssel kezeli: olyan, mint valami kis bijoux. Szekrényei sem a legalkalmasabbak (olyanok, mint a mi nagy szekrényeink), de kitalálta a módját, hogyan lehet azokat egészen jól felhasználni.

Őskori csoportjában kivált a fehértöméses edények nagy számúak.

Római kori csoportjában a legjobb volna egy pompás Mithrász-kép, de csak a másolata maradt itt, az eredeti Karlsruheban van.

Népvándorláskori tárgyai a Kircheim-i temetőből valók. Catalogusa nincs s azt sem tudták megmondani, hogy a tárgyak hol jelentek meg.

Speyer. Historisches Museum der Pfalz. Szép, kétemeletes, hatalmas épületében most folyik a rendezés munkája; májusban szeretnék megnyitni. Őskori, római, népvándorláskori és iparművészeti stb. gazdag anyaga ugyanily csoportokban van. Legnagyobb része adomány. Eddig is a jelentékenyebbek közé sorolt terra sigillata gyűjteménye mostanában olyan hatalmasan gyarapodik, hogy valamennyi rajnai múzeum együttes anyagánál gazdagabb. Ludowici egész gyűjteményét, pompás szekrényeivel együtt ajándékozta. Ottlétemkor folytak a felállítási munkálatok, melyekhez — én sóhajtottam. A Ludowici-család egy másik tagja 50,000 márkát adott a múzeum céljaira, egy városi polgár-család mindazokat a viselet-történeti szempontból értékes egész rendbeli ruhákat odaajándékozta, melyeket az évszázados történetében szereplő család tagjai viseltek; azonkívül csináltatott a gyűjteménynek szekrényeket is: egy jókora terem zsúfolásig tele van. Egy másik polgár-család adományából való egy pompás porcellángyűjtemény, mely tizezreket ér meg. Még mondott egy pár ilyen nagy adományt vezetőm. Különösen érdekes megemlíteni, hogy jelentékeny borászati-történeti gyűjteménye is van a pinczében.

Tárgyaikat a Westdeutsche Zeitschrift és az Altertümer unserer heidnischen Vorzeit kötetein kívül saját annaleseik ismertetik.

Strassburg. (Elsass.) A Schloss egyik földszintes szárnyában, egyetlen szobában — mely körülbelül akkora, mint a mi I. sz. termünk előszobától — vannak elhelyezve a „Gesellschaft zur Erhaltung der historischen Denkmäler des Elsass“ őskori, római és népvándorláskori gyűjteményei. A terem mellett huzódó és az egykori folyósóból átalakított helyiségben jelentékeny iparművészeti gyűjtemény van, az épület többi részét a képtár és az iparmúzeum foglalja el. A szakszerű vezetés hiánya és a fentartó társulat szegénysége már első tekintetre meglátszik a gyűjteményen. Most egyébként éppen új elrendezésén dolgoznak. Van egy kis palaeolitikumuk: dordognei, achenheimi barlangokból, továbbá Völkinshofen, Hangenbiten,

Holzheim lelőhelyekről. Az újabb kőkorszak és az őskor többi szakaszai szintén képviselve vannak. Jó az elsassi kőszerszám-típusok bemutatása.

Római kori csoportját terra sigillata üveg- és természetesen közönséges agyagedények alkotják, ezek azonban sem anyaguk, sem alakjuk tekintetében újat nem mutatnak. Hasonlót mondhatunk kevés bronz, terracotta és kőtárgyáról, az utóbbiak az udvaron heverő díszítetlen kőkoporsókból, építészeti részletekből állanak. Igen érdekelt, egy trónuson ülő párt ábrázoló kőszobor-csoportjuk, de ez nem római; egy *Signumhalter*-nek nevezett, gazdag domború-műves díszítésű bronz (?) tárgyak pedig alighanem ón és valószínűleg abban a rheinzaberni hamisító-műhelyben készült, melynek hamisítványai közül egészen jelentékeny gyűjtemény van Karlsruhéban. *Népvándorláskori* csoportja jelentéktelen. Katalogusa készül, folyóirata nincs. A gyűjtemény, úgy látszik politikai szempontok belekeveredése miatt nem ígér nagyobb jövőt. Van itt még néprajzi s az egyetemen kapcsolatosan művészettörténeti gyűjtemény is. Ez utóbbinak egyiptomi csoportja a legutóbbi időkben nyert újabb gyarapodást.

Karlsruhe. A „Vereinigte grossherzogl. Sammlungen“ gyűjteményei közül a régiségtári, néprajzi és természetrajzi egy épületben vannak, a művészettörténetiek külön épületben. Folyóiratuk a harmadik kötettel megszűnt. Egységes katalogusuk nincs, mert az igazgató (Geheimrat Wagner) úgy akarja kiállítani a tárgyakat, hogy azokat könyv használata nélkül meg lehessen érteni. Az egyes csoportokra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat nyomtatott táblákon meg is találjuk a falon és szekrényeken; azonkívül modellek, felírások segítik elő a megértést, s adják a természeti népek-nél található vonatkozásokat is. E tekintetben segítségére van az ő ilyen célú útmutatásai nyomán Új-Guineában gyűjtött néprajzi gyűjtemény. Helyiségei nem elegendők s csak az anyag felerésze van kiállítva, az is zsúfoltan, alkalmatlanul nagy szekrényekben. Apróbb, finomabb tárgyakat helyeznek el két domború, egymásra illesztett óraüvegek közé. Kettőt összeillesztenek, gummi-arabicummal a széleit összeragasztják és kész van az edényke: könnyen kezelhető s ha szükséges, egy késhegy egyetlen nyomására kinyílik, a mellett pormentes. A *lapidarium* kicsiny helyisége sötét, de a gondosság látszik kiállításában. Érdekes, hogy sem Speyerben, sem itt, nincs katonai sírkő. Egyébként tökéletesen rajnai jellegű. Van benne egy pár középkor- és újkori szobor is. Az első teremben *egyiptomi* régiségekből egészen jelentékeny gyűjteményt találunk, benne az Ohnefalsch-Richter *ciprusi* ásatásaiból 1885-ben adományozott anyagot. Szép *görög váza és terracotta* gyűjteményének leírása is megjelent.¹ Nagyon értékes *bronz-gyűjteményének* is van külön leírása.² *Hazai régiségcsoportjainak*

¹ H. Winterfeld: Beschreibung der Vasensammlung, stb. Karlsruhe, 1887.

² Schumacher: Sammlung antiker Bronzen. Karlsruhe, évszám nélkül.

kiállított része nem túlságosan gazdag, de azért értékes és nem egy feljegyzésre méltót találtam benne.

Stuttgart. Staats-Sammlung vaterländischer Altertümer. Terjedelmes katalogusában a múzeum anyagára vonatkozó elég jelentékeny irodalmat is adja. A k. Kunst und Altertümerkabinet és a k. Staatssammlung stb. egyesítették gyűjteményeiket s most a következő *hazai csoportokból* áll: őskori, római és népvándorláskori emlékek, a közép- és újkori csoportok. Részint eredetiekből, részint másolatokból álló *görög csoport*-ot, úgy lát-szik azért, mert a római révén a hazai csoportok egyikével közel rokon, megtartották itt. Az egyiptomi és mexikói régiségeket, továbbá a régi kínai, japán stb. keleti iparművészeti és ruházati tárgyakat azonban átengedték 1901-ben az újonnan alapított Museum für Handelsgeographie (valójában néprajzi) számára. A fegyvertári csoport éppen most tíz éve a K. Armee-Museumba jutott. Erről a megosztzkodásról az volna a véleményem, hogy az egyiptomi régiségeknek szépen képviselt görög szigettengeri, a mexikóiaknak pedig a hazai őskori csoport mellett sokkal jobban van helyük, mint ott, a hol most vannak. Az együttartott gyűjtemény-csoportok az Orsz. könyvtár földszinti négy helyiségében vannak elhelyezve. Körül-belül akkora helyet kaptak, mint a mi földszinti helyiségeink. A kőtár (külön a római és külön a közép- és újkori) itt is az alagsorban van. A helyiségek világítása nem kifogástalan; a kiállítási szekrények nem követésre méltók; a kiállítás módja is hagy fenn kívánni valót. De a tárgyak nagy száma és a rendelkezésre álló helyiségek elégtelensége itt is sokat megmagyaráz. Megállapítható, hogy — kivált a puhafából készült s így szélesebb ráamájú — szekrényeknek feketére való festése nem ajánlatos. A felfűzési tábláknak bolyhas és vastag szövettel való bevonása nem jó.

Őskori csoportok. Van egy kis palaeolitikuma *Sirgenstein*-ből, melylyel kapcsolatosan üveglap alatt az ottani telep geológiai modelljét is láthatjuk. A kőkorszakról rendszeres bemutatásokat találunk (itteni és északi szer-szám-típusok), míg a fémkorok emlékei lelőhelyek szerint vannak csoportosítva. Hallstatti csoportja kiválóan gazdag. *Római kori* tárgyai nagy részben a limeskutatósból származnak és így általában ismeretesek. Kőtárában néhány egészen jó szobor van. A lelőhelyek szerint kiállított tárgyak leg-érdekesebbjeit a katalogus képben is adja. Egy tánczó alakot mutató ezüstlemezke és egy téglalap-alakú bronz-talapzatra felerősített kis bronz-dísztag fogják még foglalkoztatni a szakembereket. *Népvándorláskori* lele-tei az irodalomból ismeretesek. *Görög és délitáliai* vázából kisebb gyűj-teménye arra jó, hogy éppen a legfontosabb tudnivalókat szemléltesse. Látunk azonkívül görögországi, pontusi, itáliai terrakottákat és ékszereket eredetiben és másolatban. Ez utóbbiak közt igazán megszámlálhatatlan apró terrakotta, majdnem mind töredékes, de azért igen jó apróságok, Kisázsiaiából, kivált Smyrna környékéről: a római császárkor elejéről valók,

Nürnberg. Germanisches Nationalmuseum. Éppen tíz évvel öregebb a mi gyűjteménytárunknál. A német szellemi egység kifejezőjének szánták s mintegy előhírnöke a német politikai egység által elért nagyságnak. Hatalmas alkotás, végtelenül gazdag gyűjteménycsoportokkal, melyeknek legnagyobb része önkéntes adakozásból, örökletéből, alapítványból származik s mai nap is első sorban ilyen módon gyarapodik.

Engem anyagából kevés érdekel: a római, az őskori és népvándorláskori, mégis nagyon örvendek, hogy láttam, mert sokat tanultam belőle, a mit most hosszú volna elmondanom. Iparművészeti csoportjait 90-nél több teremben helyezték el. Anyaga méltó egy nagy nemzethez. Maguk az alapítók sem gondoltak ilyen nagy és gyors sikerre: ez az oka, hogy helyiségei nem mind megfelelők. De a nagy német nemzeti, erkölcsi és anyagi erő bizonyára ezt is meg fogja teremteni. *Őskori* csoportjában különösen a kőkorszak van szépen képviselve. Rasenberg berlini törvénybíró alapítványa egész termet tölt meg, majdnem az utolsó darabig. Képviselve vannak benne minden német lakosságú tartomány és ország, nem véve ki Ausztria és Svájc megfelelő vidékeit sem. A fémkorok kevésbé gazdagok, a bronzkor szegényes. *Római* csoportja nem igen érdemel különösebb figyelmet. *Népvándorláskori* anyagában Thallmassing, Ellwangen a jól képviselt lelőhelyek. De értékes tárgyai vannak Itáliából (Ravenna) is, valamint külön szekrényében láthatjuk a petroszai kincs galvanoplasztikus mását, a román király ajándékát.

Augsburg. Museum des hist. Vereins und der Stadt Augsburg. A város egy régi házát alakította át a múzeum számára, melyben a történelmi társulat őskori, római és népvándorláskori csoportjai s egy kis görög vázagyűjtemény mellett a város iparművészeti gyűjteményei találnak helyet. Ez utóbbiak részben ajándékokból és letétekből állanak, s hogy nem jelentéktelenek, arról biztosít az, hogy Augsburgban vagyunk. *Őskori* csoportja egészen jelentéktelen, bár a fiatalabb kőkorszaktól kezdve mindenik képviselve van.

Római kori gyűjteménye kizárólag a városban (Augusta Vindelicorum) vagy a közel környezetben előkerült leletekből áll. Kőtárában néhány igen jó Mercuriusnak szóló domborúműves fogadalmi kő, továbbá három olyanszerű siremlék, mint az igeli érdemel különösebb figyelmet. Kivált az utóbbiakat nem várná már az ember Augsburgban. Egy igen rossz, szemcsés homokkőből készült domborúmű, legelésző juhokkal, igen jó hellenisztikus élőkép után készülhetett. Egyéb római kori tárgyai közül legfeljebb a nagyszámú agyagmécses-minta érdemel külön említést. *Népvándorláskori* csoportja szegényes; ismert jó darabja a run (?) írásos csatt. Katalogusa most készül és Bassermann Münchenből a közlésre való darabokat a napokban írta össze.

München. A *Bayerisches Nationalmuseum* a mi múzeumunknál

csak valamivel idősebb, de már tíz éve, hogy hatalmas, tervszerűen épített új palotában van elhelyezve. Az engem elsősorban érdeklő csoportjához fűzött reményemet nem váltotta be. *Őskori* csoportjának kiállított része egészen jelentéktelen, a kőkorszakot pl. mindössze öt csiszolt szerszám képviseli. Nem gazdagok a fémkorok sem, melyekben a tárgyak lelőhelyek szerint vannak csoportosítva. Ha mégis említeni akarok valamit, úgy elsősorban egy filigrános diszú szárral bíró és két másik diszítetlen bronz buzogányt kell említenem. No meg az ú. n. „goldene Hut“-ot, melyet Schieferstadtban, Speyer mellett találtak s melyről nem tudják megállapítani, hogy vajjon — a trébelt művű aranylemezből készült tárgy — vallásos tisztelet tárgya volt-e vagy olyan koronának a része, melyet asszíriai királyok ábrázolásain látunk; ha nem csalódom az utóbbi esetben is az első eset állana fenn. *Római kori* csoportja szintén szegényes (legalább a rajnaiakéhoz képest), ámbár mindenképp találunk benne egyet-mást. Elsősorban említendő egy szép mozaik padló Ingolstadt vidékéről. Agyag- és üvegedénye nem sok van. Terra sigillata edényei közt kevés a díszített. Terrakotta szobrocskája vagy tíz darab van: állatalakok túlnyomóan. Fém tárgyai közt új típust nem láttam. Egy késő-római kovácsműhely szerszámgyűjteménye említést érdemel. Kőemlékei a Dunamelléki lelőhelyekről valók és a dunai típusokat mutatják. A terem egyik fala a római columbariumok mását mutatja. *Népvándorláskori* csoportjában sok a különféle fegyver s ékszere is szépen van.

Königliches Antiquarium. Furtwängler készítette katalogusa elfogyott, az újat mindennap várják, így a felírásnélkül levő tárgyakat nem tanulmányozhattam kellően. Egyiptomi, görög, etruszkus és római (részben provincialis) csoportokból áll s válogatott darabjaival valóban értékes gyűjtemény: részben az új, részben a régi pinakothéka földszintjén elhelyezve. Csak illusztrálásul említem fel (mert a részletes felsorolás kissé túlságosan messze vezetne), hogy pl. egy kis tárlóban 150—200 drb. terra sigillata edény és edénymintának a *cserepe* van, Br. Bissing tanár ajándékából. De ezek a cserepek az utolsó darabig elsőrendűek, értéküket tán meg sem lehetne mondani. Jobbnál-jobb példát mutatnak arra, hogy a fémtechnika milyen hatással volt a terra sigillata-ábrázolásokra. Tordai Venuszunknak két édes és két mostoha testvérét láttam itt, porolissumi terrakottáinknak pedig egy meglehetősen távoli rokonát. — Sieveking tanár, az igazgató nincs itthon, de helyettesse dr. Tyrrof tanár készségesen megígérte, hogy intézetünk megkeresésére és költségére csináltat róluk fényképet.

*
*
*

Ezek szerint végére is értem felsorolásomnak. Igyekeztem rövidre fogni mondanivalómat, de jelentésem így is túlságosan terjedelmessé vált, holott igazán érzem, hogy még sokat és főleg mélyebbre ható dolgokat

kellett volna mondanom. Másfelől meg arra gondolok, hogy jelentést és nem tanulmányt kellett írnom.

A meglátogatott múzeumok római kori anyagában két nagy folyó által jelölhető területekről származó leletek vannak: a Rajna és a Duna vidékéről. Amaz hasonlíthatatlanul gazdagabb emennél. Ennek okát nem tudom még egész biztosan és részletesen, de aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy nemcsak történeti, földrajzi, hanem néprajzi okai is vannak. Úgy magyaráznám, hogy a rajnai vidékek sokkal előbb kerültek a római befolyás hatása alá; talán már a pún-háborúk kora óta érzik ezt a hatást, de mindenestre korán kellett érezniök a délgalliai görög gyarmatok hatását is. Azonkívül a tényleges római birtoklás is jóval korábban kezdődött ott, mint emitt. A Rajna vidéke jóval termékenyebb, mint a Duna itteni folyásának vidéke. Ebből következik, hogy ott már a kőkorszak elejétől sűrű a lakosság, emitt pedig helyenként egyáltalán nincs őskori lakosság vagy a hol van is, az a legtöbbször igen gyér. A római terjeszkedésnél amott talált lakosság elfogadja a hódítók műveltségét, de azt mindjárt át is dolgozza; az itteni vagy nem fogadja el, hanem kitart a magáé mellett, vagy teljesen elhagyja a magáét s változatlanul elfogadja a rómaiakat. És ámbár tudom, hogy a birodalom provinciális beosztásának nem felel meg tökéletesen, mégis hajlandó vagyok amazt gallus, emezt germanus területnek mondani általában. Erdély területének római kori emlékeinél az utóbbi *eredményt* látjuk. De mások az okok. A mi területünk szintén őskultur terület; a görög s általában kelet-délkeleti hatást igen korán érzi s a magáét érezteti; a rómaiakkal is jó korán jut ismeretségbe, ám Decebalus leverése után alig marad őslakósa. A hódító tehát nincs mire rányomja a maga bélyegét s az ő kulturáját nincs a ki befolyásolja; különben is rövid a római uralom. A mi árnyalatot látunk, annak oka a betelepített lakosság különfélesége. Ezekből fogjuk igazán, megbízhatóan és részletesen, nem pedig csak nagy általánosságban megismerni Erdély római korát. Mennyi munkával, türelemmel fogjuk ezt elérni, az kiszámíthatatlan. A nyugatiakat nem túlságosan érdekli — t. i. közvetlenül — Erdély római kora. Ezért nem is törük magukat a részletekért. A mi a római birodalom politikai történetéhez nem tartozik, az az erdélyi emlékekből nem érdekli őket. Hála Istennek, mert így annak a kis bokrétának minden virágát a magunk tudása szerint ítélni tudjuk meg. És egyúttal vezetője lehetünk ezen a téren déli szomszédainknak, kik rászorulnak erre s a távol nyugaton keresik, olyanok közt, a kik az ő emlékeiket nem mindig értik meg.

A két terület szorosan vett *ipari termékei* azonosak. Ez meglehetősen természetes, hiszen még ha nem tudnók is azt, hogy a Rajna vidéki hatalmas ipartelepek látták el ezt a vidéket is, illetőleg a hazai ipartelepek teljesen amazok hatása alatt állottak. Ebben a tekintetben elég az agyag-és üvegművesség termékeire mutatnunk.

Ellenben egészen mások azok az emlékek, melyek a *szellemi életre* vonatkoznak, a mit a vallásos vonatkozású emlékek képviselnek. Klingenberg, Waynand, Hoffman és még számtalan kisebb-nagyobb nevű szakember munkáiból már régebben tudjuk, hogy a siremlékek — és pedig úgy a katonaiak, mint a polgáriak — lényeges eltéréseket mutatnak a két területen. Az amott olyan nagyon gyakori u. n. Gigantensäule (Jupitersäule) a hozzátartozó négy—hat—nyolcz istenséget ábrázoló kövekkel emitt hírből sincs, vagy ha van, mint pl. Münchenben, sőt már Stuttgartban is, rajnai lelőhelyről való. Nem tudják megérteni, bár sokféleképpen magyarázzák s a lovával egy alakot eltaposó istenséget általában *Gallische Gottheit*-nak hívják.

Amott igazán sokszor találkozunk az u. n. *Matronae* ábrázolásokkal és pedig úgy köben, mint terrakottában: emitt nem. Vagy az az *einheimische Gottheit* állítólag a termékenység istennője, ölében egy kis állattal: a rajnai múzeumokban százával látjuk terrakotta ábrázolását, emerrel elvéve is alig. De legjellemzőbb a *Mercurius* esete. Őt mint a kereskedelem istenét (s Domaszewski szerint talán a hidakét is) mindenfelé tisztelték. Augsburgban meglepően jó emlékeit láttam s felíratokon is igen gyakran találjuk nevét itt is, ott is. Csakhogy a Rajna mellett csak úgy tudott polgárjogot nyerni, hogy beházasodott: felesége a kereskedelem belföldi istennője *Rosmerta* s az emlékeken együtt jelennek meg. Természetesen, mint mindenütt, a hol keleti katonaság volt, ott van a Jupiter Dolichenus és a Mithrasis. Mindkettő katonai istenség. Az elsőről nem sokat tudunk, az utóbbiról azonban tudjuk, hogy kultuszát, mint a katonai érdekeket hathatósan elmozdítóét, maguk a császárok pártolták legjobban s ennek köszönheti jóformán általános tiszteletét a katonaság körében. Nem tudom Cumont említi-e, de tény, hogy az e kultuszhoz tartozó oroszánok egészen mások itten, mint a nálunk levő, szarvast marcangoló: a szarvas hiányzik.

A meglátogatott múzeumok tulajdonjogilag a következő csoportokba tartoznak: *társulati*, *városi*, *tartományi* és *országos*, illetve *udvari* múzeumok.

A *társulati* múzeumok közt egy sincs újabb keletű. Azoknak alapítása a múlt század első felébe esik, mikor a múzeumok ügye iránt az érdeklődés megpendült. A fejlődés rendjén azt látjuk, hogy miután legközvetlenebb feladataikat megoldották (rendesen egy-egy környék emlékeinek megmentése, egy-egy tábor kutatása) feladták önállóságukat s beolvadtak valamely városi múzeumba s így a várostól helyiségeket nyertek vagy egyesültek nagyobb múzeumokkal (udvariakkal) s végül alapját képezték a későbbi tartományi vagy országos múzeumnak. Ez a fejlődésnek itt tényként megállapított rendje, mely elől nem is akarnak elzárkózni. (Koblenzben pl. egészen jól megértik, hogy legjobb dolgaiknak azért van Ber-

linben a helyük, mert ott nincsenek eldugva a tudományosság elől.) Jellemző, hogy a társulat azért nem szűnik meg és támogatását sem vonja meg.

Városi múzeumok a város- és ipartörténeti emlékekre fektetik a fősúlyt és ilyen módon szép feladatot valósítanak meg. E mellett a legtöbbször szép művészeti gyűjteményt (képtár, régi templomaik stb. idevonatkozó emlékei) is találunk. A múkiállításoknak pedig mindig itt van a helyük; használják is alaposan. Felsorolásomban említettem olyanokat, a hol egy-egy kis néprajzi (a város népéletéből vett) csoport is van.

A tartományi és országos múzeumok államiak. Amazokhoz tartoznak a porosz földön látottak, mint a hol a múzeumok ügye a legrendezettebb. Ideszámíthatjuk a Saalburg-múzeumot, melynek *császári* jelzője van.

Ma már — szakemberektől nyert értesülésem szerint — senkinek hatósági engedély nélkül ásatnia nem szabad; magánvállalkozónak pedig nem adnak engedélyt.

Mindezek daczára a közönség érdeklődése igazán nagy s ezzel párhuzamos az áldozatkészsége. Említettem a kölni múzeum keletkezésének történetét; Koblenzben pedig egy pezsgőgyáros fedezte a múzeum számára átengedett épület renoválási költségeit s a többi eseteket sem hallgattam el. Szegény vidéki tanítók, ha mást nem tehetnek, a közelükben kiásott temetkezés, épület, égető-kemencze modelljét csinálják meg ajándékul. Igazán mindenki hozzájárul a nemzeti nagyság munkálásához: csendesen. Büszkéek lehetnek reá, hogy ezt természetesnek találják. De büszkéek is! Mi nem tennők azt, a mit itt lát az ember: olyan római kardhoz, ruharészlethez (cipő, öv stb.), melyről csak az bizonyos, hogy római; odairják: valószínűleg egy germán (sőt *deutsch*) katona viselte, ki római szolgálatban állt stb. Soha el nem felejttem azt a lelkesedést, melylyel a welzheimeri tanító (Kircher Gusztáv) szólt a *stuttgarti* múzeumról, továbbá azt a szomorúságot, melylyel az ő kollégája Pförringben mondta: Volna csak Poroszországban ez a tábor, nem fedték volna ismét be.

München, 1909 december 16.

Dr. Buday Árpád.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK

A három Hann Sebestyénről.

Általában ismeretes, hogy a hanyatló erdélyi ötvösségnek jóformán utolsó nagy képviselője Hann Sebestyén, szebeni ötvös mester volt, kinek műveit először a budapesti ötvösmű kiállításon csodáltuk meg, s azóta úgy a hazai, mint a külföldi irodalom többször foglalkozott vele s különösen műveivel. De azt már kevesen tudják, hogy hasonló nevű fia és unokája is ötvösmester volt, s éppen azért az alábbiakban a szebeni és brassai czéhíratok alapján röviden bemutatom a három „Sebastian Hann“ életét és főlemlítem végül ama nehézségeket, melyek az eddig ismeretes és a legidősebb Hann Sebestyénnek tulajdonított művek eredetének megfejtése körül fönállanak.

1. A *legidősebb Hann Sebestyént* 1675 július 27-én avatja mesterré a szebeni ötvösczéh tanácsa, miután a szokásos mesterremekeket elkészítette és a 16 frt 60 krajczárnyi illetéket lefizette. Ugyanitt a szebeni *mesterek könyvében* még azt olvassuk róla, hogy 1713 február hó 28-án halt meg 69 éves korában. Valószínűleg nem Szebenben tanult s csak mint vándoló legény vetődött oda, mert a szebeni *apródkönyv* nem említi. Ellenben több apródját és legényét sorolja fel, így nála tanultak ki Schirmer Pál (1676—79), Hermann András (1684—), Ongert János (1689—93), Vaxmann Ferencz (1694—98), Krafft András (1699—), Stinn János (1700—) s végül fia is. Legényei közül az apródkönyv felemlíti a besztercei Wolff Mártont (1683) és a königsbergi vándor Schwartz Kristóf Jánost, ki 1687-ben nála szolgált ki a törvényes mesterévet. A *büntetések könyvében* 1681-ben fordul elő neve, midőn valamelyik műve nem állotta meg az ezüstpróbát. A *czéhkiadások* könyvének tanúsága szerint 1677-ben a polgármester részére készít valamit, a miért a czéh 2 forinttal jutalmazza; 1680-ban még három aranyat ad neki a czéh, hogy avval — valószínűleg egy ajándéknak szánt — kupát aranyozzon be és 1694-ben, midőn leányát férjhez adja, a czéh egy arannyal tiszteli meg, mint öregebb czéhmesterét.

2. *Ifjabb Hann Sebestyén*, az előbbinek fia, szintén szebeni ötvösmester. Atyjánál tanult ki 1763—1706 közt s nála szolgált a mesterévet is. 1709 szeptember 20-án nyújtja be remekjeit, melyeket hibásaknak talál-

ván a czéhtanács, 4 frtra bünteti; de 1710-ben lefizetvén a czéh igazságát mester lesz. Nála volt apród Fábri Dániel (1722—27) és hasonnevű fia. Több adatunk nincs róla, de kétségtelen, hogy 1735-ig mint mives ötvös dolgozott Szebenben. Halála évét sem tudjuk.

3. A *legifjabb Hann Sebestyén* 1729-től 1734-ig volt atyja műhelyében apród, mely után a mesterévet is ugyanott kitöltötte, de nem maradt Szebenben, hanem valószínűleg vándorútra ment, s így került Brassóba, hol Riemer Márk ötvösmesterhez állt be munkába. Nála dolgozott pár évig, de csak 1740-ben határozta el magát arra, hogy ott letelepedjék s azért a czéhtanács előtt e szándékát be is jelentette. Másfél év múlva újra megjelent a czéh öregjei előtt és kérte őket, hogy ámbár neki még nincs meg a törvényes ideje, hogy a mesterremekjét megkészíthesse, engedjék azt neki megcsinálni, ő szívesen kárpótolja a czéhet a hiányzó időért. Úgy is történt, a czéhtanács tekintettel az ötvösök kevés számára, megengedte a remeklést, de az elengedett szolgálati évek fejében 100 forintot kell fizetnie. Ez összeget lefizetvén még azon — 1741-ik — évben elkészíti remekjeit, bemutatja s mesterré avatják. A fölavatásnál még másik 52 frtot kellett fizetnie, mivel: az egyik remekje hibás volt, ennek büntetése 4 frt., a remek elkészítése előtt megnősült, ezért szintén 4 frt; neje nem volt ötvös özvegye vagy leánya — 5 frt; a mesterasztalért váltságdíj 25 frt; a czéhbástyájának fenntartására 8 frt; az előljárók hazakisérésének megváltásáért 5 frt, végül a templomban és a czéhben való helyért 1 frt. 1745-ben egy apródját Schobel Dánielt három évi tanulás után felszabadítja, de neve ezentúl a brassai czéhíratokban nem fordul elő.

Hann Sebestyén neve alatt eddig körülbelül 30 ötvösmű ismeretes, a melyek közül *Rosenberg*¹ is nyolczat kéteseknek jelzett. Ötvösművek felismerésében, a hol nincs felírás, évszám, néhány jellemző stílusbeli sajátgon (erősen kidomborodó alakok, virágok) kívül elsősorban és leginkább a *mesterjegy* vezet. Hann Sebestyén mesterjegyét kétségtelen művei alapján már ismerjük: *ovális keretben S H betűkből áll*. Elesik tehát mindjárt az a két zalatnai ötvösmű, melyet tévesen szintén neki tulajdonítottak, lévén azokon a mesterjegy *négyszögű* keretbe zárt S H betű.² A szebeni ötvösczéh mesterei között a következő S H jegyű mesterek szerepelnek: Simon Hecht (1553 körül), Steffen Heider (1639—), az idősebb és ifjabb Sebastian Hann, (kikről már szóltunk) és Simon Hermann (1749—); sőt miután H S fordítva szintén S H-nak olvasható, felemlítem még: Hans Seler (1575—1592), Hans Sommer (1592—), Hans Schwartz (I.) 1627—, II.) 1665—, III.) 1719—), Hans Scheller (1632—), Hans Schimmerth (1637—) és Hans Schuller (1653—) mestereket is.

¹ Marc Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen. Frankfurt, 1890.

² Archaeologiai Értesítő XX. k. 255. I.

Miután ily sok S H jegyű ötvös élt Szebenben, a mesterjegyek megfejtésénél igen ügyelnünk kell, s nem szabad minden S H jegyes ötvösművet Hann Sebestyénnek tulajdonítani. Különben már a mesterjegyek rendeltetéséből is következtethetjük — ha a tények nem bizonyítanak is — hogy a felsorolt mestereknek mind más és más, egymástól könnyen megkülönböztethető jegyük volt. E különbséget a betük sokféle elhelyezése és a pajzsnak többféle formája által eszközölték, sőt ezekhez járul még egy szebeni különlegesség is, t. i. az, hogy a betük fölött igen sokszor évszámot is találunk, mely a mesternek a czéhbe való belépési idejét jelzi. Hogy tehát a Hann Sebestyénnek tulajdonított művek hitelességét megállapíthassuk, okvetlen szükséges a rajtuk található mesterjegyek pontos megvizsgálása és összehasonlítása. Ha pedig sem mesterjegy, sem felírás nincs az ötvösművön, a stilus rokonsága maga *nem elég* a szerzőség kiderítésére.

Végül még egyet. Az Ulászló király által 1504-ben megerősített szebeni ötvös czéhszabályok 2. szakasza azt mondja, hogy senkinek sem szabad elkészített művét a műhelyből kiadni „ . . nisi prius ipse proprium et privatum aliquod signum, quod quisque pro se et suis successoribus ex nunc debeat ac possit eligere, in illud vas vel opus argenteum a se factum incudat et imprimat . . . “ Ime, itt *örökölhető* mesterjegyekről van szó. Kérdés tehát, vajjon az ifjabb Hann Sebestyén atyjának mesterjegyét használta-e vagy saját, külön jeggyel élt? Azt hiszem, hogy nem az atyjáét használta, még peig a következő okokból: 1. A főntebb szószerint idézett czéhszabály nem a betűs mesterjegyekre, hanem a külföldön is szokásos családi jelvényekre (pl. a nürnbergi oroslán és kosfő stb.) vonatkozik; a betűs jegyek már csak azért sem örökölhetők, mert a fiu nem mindig öröklí az atya nevét. 2. Nem felelne meg így a mesterjegy eredeti rendeltetésének s nem volna minden kétséget kizáró ismertető és megkülönböztető jegy. Így éppen a mi esetünkben sem. Az idősebb Hann Sebestyén 1713-ban halt meg, fia pedig 1710-től kezdve dolgozik, ha tehát a két mester jelvénye ugyanaz, műveiket egymástól megkülönböztetni akkor sem lehetett volna s most sem lehetne. Ez pedig ellenkezik a mesterjegy rendeltetésével.

Dr. Gyárfás Tihamér.

A magyar *Simplicissimus* Erdélyben.

A XVII. század művelődéstörténeti forrásaihoz szolgáltatunk az alábbiakban adalékot. E század egyik érdekes német picaro-regénye, *A magyar Simplicissimus* a felvidéki szász és magyar városok életének becses rajzát adja. Különösen néprajzi följegyzései érdekesek. De a „felvidéki gróf“, a „sárosi gróf“ — II. Rákóczy György sorsa Erdélybe is elvezeti a

sziléziai csavargót. Simplicissimus végigtrombitálja Máramarost és eljut a Székelyföldre, Erdély határára. Innen indul erdélyi kalandjaira, mikről könyvének 25—29. fejezete szól; ezekkel akarunk az alábbiakban rövidesen foglalkozni.

E rész történeti háttére II. Rákóczy György lengyelországi hadjárata, „Kemin Janocz General“ tatár kalandja és Barcsay erdélyi fejedelemsége. (Ez utóbbinak a trombitása Simplicissimus.) Följegyzései hitelesek ugyan, hisz maga is Barcsay táborában élt, de nem alaposak. Lelkes erdélyi magyar formálhatta ki a Simplicissimus véleményét, annyi bizonyos. Sem Rákóczy lengyel hadjárataról, sem Kemény Jánosról nem nyilatkozik kedvezően. De legjellemzőbb, hogy uráért, aki pedig alaposan megfizetgeti, ép ily kevésbé rajong: Barcsay — úgymond — kevésbé látszik a fejedelemségre alkalmasnak, mint eleinte gondolta, mert, lám az erdélyiek alkotmányát is megsértette avval, hogy előbb ment a török császárhoz a fejedelemségért, mielőtt a rendek megválasztották.¹ Mikor pedig a népszerűbb Keményt fejedelemmé választják, Barcsayról följegyzi, hogy besugónak áll be. Látjuk, zivataros időknek adja Simplicissimus, a távoli szemlélő olyan képét, a milyennek azt a politika szövevényeitől távolálló, de az eseményeket átélő közember látta.

E történeti képbe szövi bele műveltségtörténeti adatait. Útja a Székelyföldre, kalandja István moldvai vajda táborában érdekes környezete az erdélyi cigányok leírásának, akiknek keresztelésére, házasságára, babonáira is megjegyzéseket tesz. Kalandozásaiban nem tagadja meg németiségét: felnémet tájszólásáért *moser*-nek nevezik őt; Nagyszebent Erdély legszebb városának mondja és Boroszlóhoz, sőt Bécshez hasonlítja. Egy püspök temetésénél a kifejtett pompát dicséri, míg egy kálvinista temetéséről (annak nagy egyszerűsége miatt) lenézéssel nyilatkozik, egyetlen mentségül tevén hozzá: „ländlich-sittlich.“ Műveltségtörténeti részleteink legbecesebbje egy erdélyi sóbánya, a bányászat s a hozzáfűződő babonák leírása.² Megemlékezik a sokat vitatott³ „háromszáz özvegyasszony táncáról“ is, melynek immár három *régi* forrása ismeretes. Szádeczky adatával ellentétben Simplicissimus is *Nagybányáról* szól és a *siebenbürgischer Fürst*-ről, „dem dieses Bergwert gehörte“ a mi természetesen nem zárja ki Szádeczky Telkibánya—Nagybánya feltevését. Tegyük hozzá, hogy Simplicissimus is mentetgeti a fejedelmet: szerinte a fejedelem végül megsajnálta az özvegyeket s megígérte nekik, hogy egytől-egyig férjhez adja őket. Magát a táncot kóbor legényünk egy toron látta, ahol minden ételhez külön „szonátát“ is játszottak. (*Krautsonate, Ganssonate, Braten-*

¹ Urbanek Eduárd: *Der ungarische Simplicissimus* 1906, 157. l.

² Ugyanott 143. l.

³ Erdélyi Múzeum 1905. évf. 168—172. l.

sonate.) Űgylehet, ebben valami lakodalmi szokásra emlékezett rösszul hűsűnk, a hol az egyes ételeket külön versikékkel kínálja a gazdaasszony. De hát ez csak egy kis tévedés vagy lódítás. Egyébként *Simplicissimus* szavahihető, nem fontoskodó, közvetlen és elfogulatlan szemlélője korának. Nem haragszik senkire; de nincs is miért szeresse az embereket. Neki Erdély is csak olyan világ volt, mint más ország: magáért és magának élt itt is, járt, trombitált, nézett és látott.

Éppen ezért sok becses történeti munka során, Szalárdi János és Bethlen Miklós iratai között valahol, bár nem mérhető ezek mértékével, egy pár adataért nem megvetendő forrása Erdély multjának ez a „*Simplicianische Schrift*“ sem, melynek jelentőségét elsőül nálunk tudvalevőleg Jókai ismerte fel.¹

Dr. Gálos Rezső.

¹ A mű magyar irodalmát és Jókaihoz való viszonyát illetőleg ld. a temesvári felső kereskedelmi iskola 1910-iki Értesítőjében közölt programmértekezést.

RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR

Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz.

— Tizenegyedik közlemény. —

192.

Heidelberg. 1620.

Fabricius Stephanus, Viski. IV. DE ÆTERNA DEI PRÆ- | DESTINATIONE. | *Respondente* | STEPHANO VISCI Ungaro. | 10. *Iuny* 1615. | [Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VI. 4. O₈^a—P₁^a: 223—225. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

193.

Heidelberg. 1620.

Fekete Thomas, Kökényesdi. XV. DE LEGE ET EVANGELIO. | DEQUE UTRIVSQUE DIS- | crimine. | *Respondente* | THOMA FEKETE KÖE- | KENYESDI | Ungaro. | 26. *Aprill.* 1617. | [Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 15. Z₇^b—Z₈^a: 366—367. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

194.

Heidelberg. 1620.

Florián Gasparus, Komáromi. VIII. DE FOEDERIS SEU TESTA- | MENTI VETERIS ET NOVI CON- | venientia atque discrimine. | *Ref- | pondente* & *Authore* | CASPARO FLORIAN KOMARINO | Ungaro. | 30. *Decembr.* 1613. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium III. 8. K₃^b—K₄^a: 150—151. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

195.

Heidelberg. 1620.

Florián Gasparus, Komáromi. XIV. DE STATU SANCTORUM | POST HANC VITAM ET DE | cultu eorum. | *Respondente* | CASPARO FLORIAN KOMARINO | Ungaro. | 4. *Octobr.* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium IV. 14. M₄^b—M₅^a: 184—185. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

196.

Heidelberg. 1620.

Florián Gasparus, Komáromi. XX. DE LIBERTATE CHRISTIANA. | *Respondente* | CASPARO FLORIAN COMARINO | Ungaro. | 22. *April.* 1615. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium V. 20. O₃^a: 213. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

197.

Heidelberg. 1620.

Gyárfás Gasparus. X. DE PERSONA CHRISTI | MEDIATORIS. *Respondente* | CASPARO JARFAAS NOBILI Ungaro. | 3. *Septemb.* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium IV. 10. M₂^b—M₃^a: 180—181. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

198.

Heidelberg. 1620.

Gyárfás Gasparus. X. DE COMMUNICATIONE | IDIOMATUM IN PERSONA | Christi: & de satisfactioe | eiufdem. | *Respondente* | CASPARO JARFAAS NOBILI | Ungaro. | 13. *Ianuar.* 1615. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium V. 10. N₅^a—N₅^b: 201—202. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

199.

Heidelberg. 1620.

Gyárfás Gasparus. VII. DE GRATIA DEI ET LIBE- | RO ARBIT-
RIO. | *Respondente* | CASPARO JARFAAS NOBILI | Ungaro. | 29. *Iulij* 1615. |
[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi.
1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium
VI. 7. P₄^a—P₄^b: 231—232. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

200.

Heidelberg. 1620.

Gyurói Paulus, Kevi. X. CONTINUATIO VANITA- | TUM
BELL. DE ANTICHRIS- | TIS & C. | *Respondente* | PAULO KEVINO Ungaro. |
2. *Decembr.* 1609. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi.
1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium
IX. 10. Ee₅^b—Ee₇^b: 442—446. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

201.

Heidelberg. 1620.

Gyurói Paulus, Kevi. XXV.¹ DE VANITATIBUS BEL- | LARMINI
CIRCA CONTROVERSIAM | de possibilitate realis praesentiae corporis
Christi | sub speciebus Eucharistiae, LIBRO | III. de Euchar. | *Respondente* |
PAULO KEVINO Ungaro. | 24. *Febr.* 1610. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi.
1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium
IX. 24. Kk₂^a—Kk₄^a: 515—519. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

¹ Téves, XXIV. helyett.

202.

Heidelberg. 1620.

Gyurói Paulus, Kevi. XLI.¹ DE VANITATIBUS BEL- | LARMINI
CIRCA CONTROVERSIAM | de bonis operibus in particulari, oratione, |
ieiunio & Eleemofyna LIB. I. | II. & III. | *Respondente* | PAULO GYUROU²
Ungaro. | 14. *Iulij* 1610. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi.
1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium
IX. 40. Qq₃^a—Rr₃^b: 613—630. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

¹ Téves, XL. helyett. ² Tentával GYUROY-ra javítva.

203.

Heidelberg. 1620.

Herman Stephanus, Keresszegi. III. DE DEO ET S. TRINITATE. | *Respondente* | STEPHANO HERMAN KERES-ZEGHI | Ungaro. | 28. *Maij* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium IV. 3. L₇^a—L₇^b: 173—174. I.

Magyar Nemzeti Múzeum.

204.

Heidelberg. 1620.

Herman Stephanus, Keresszegi. I. DE SACRÆ SCRIPTURÆ | CANONE, AUTHORITY & perfectione. | *Respondente* | STEPHANO HERMAN KERESZE- | ghi Ungaro. | 29. *Octob.* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium V. 1. M₈^a—M₈^b: 191—192. I.

Magyar Nemzeti Múzeum.

205.

Heidelberg. 1620.

Jakabfi (Jacobides) Gregorius, Bakai. XII. DE SACRAMENTO COENÆ | DOMINI, ET MISSA PON- | tificia. | *Respondente* | GREGORIO BAKAI Ungaro. | 15. *Martij.* 1617. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd; **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 12. Z₅^a—Z₅^b: 361—362. I.

Magyar Nemzeti Múzeum.

206.

Heidelberg. 1620.

Jász Mathias, Berényi. XI. DE SACRAMENTIS IN | GENERE ET DE BAPTISMO. | *Respondente* | MATTHIA BERENI Ungaro. | 28. *Febr.* 1617. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 11. Z₄^a—Z₄^b: 359—360. I.

Magyar Nemzeti Múzeum.

207.

Heidelberg. 1620.

Kanizsai Michael. IV. DE DUPLICI PRÆDESTINATIONE DEI, UNA BONORUM AD GLO- riam, altera Malorum ad pœnam : quem | titulum *Fulgentius* libro primo ad | *Monimum* præfixit. | *Respondente* | MICHAELE CANISAEO Ungaro. | 23. *Novemb.* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 4. Y₄^b—Y₆^b: 344—348. 1.

Magyar Nemzeti Múzeum.

208.

Heidelberg. 1620.

Kárászteleki P. Michael. XIII. DE CALUMNIIS ET VANITATIBUS BELL. CIRCA CONTROVER- siam de Ecclesia & eius notis LIBRO | III. & IV. de Ecclef. milit. | *Respondente* | MICHAELE P. KARÁZTELEKI | Szilagino Ungaro. | 23. *Dec.* 1609. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium IX. 13. Ff₄^a—Ff₈^b: 455—464. 1.

Magyar Nemzeti Múzeum.

209.

Heidelberg. 1620.

Kárászteleki P. Michael. XXXII.¹ DE VANITATIBUS BELLARMINI CIRCA CONTROVERSIAM | de primo peccato eiusq; effectis LI- BRO III. IV. V. VI. | *Respondente* | MICHAELE P. KARÁZTELEKI | Ungaro. | 12. *Maij.* 1610. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium IX. 31. Mm₉^b—Mm₇^a: 550—557. 1.

Magyar Nemzeti Múzeum.

¹ Téves, XXXI. helyett.

210.

Heidelberg. 1620.

Károlyi A. Andreas. V. DE PERSONA ET OFFICIO | CHRISTI MEDIATORIS. | *Respondente* | ANDREA A. CAROLI | 30. *Novemb.* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David:** Collegorium theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 5. Y₆^b—Y₇^b: 348—350. 1.

Magyar Nemzeti Múzeum.

Köblös Zoltán.

II. Rákóczi Ferencz. Irta *dr. Márki Sándor*. A Bay Ilona-pályadíjjal jutalmazott mű. II. kötet 1707—1708. Budapest. A Magyar történelmi társulat kiadása, 1909. Nagy 8-r. 672 lap.

A művelődés országútai könyvekkel vannak kövezve. Ha régi korszakokra és népekre gondolunk vissza, először a haladás e darabjai és munkálói jutnak eszünkbe. A piramisok kövekből növekednek fel. A civilizáció hosszú vonalán minden nemzedék végigsurran fehér lábaival és soha többé le nem törölheti érintését. Akár törmelék, akár határjelző, a legavúltabb, a többé nem emlegetett könyv is határtalan életű, bennük van nyomozhatatlanul, észrevétlenül, mint őseink, benne van a lassú, fájdalmas küzdelemben, mit az élet parancsából, kényelmünket elérülva, percről-perczre kell a haladás lépcsőin megvívni. E néma beszéd és halott-élet a létra, melyen az értékes idő az értékek végtelenségébe kúszik. Munkál és sugalmaz szerényen, követelés, feltűnés nélkül; e finom szellemi fertőzés gyógyíthatatlan; nemes mérgek, mint az átöröklés, folynak le szakadatlan ivadékok csatornáin. A jó könyv tehát a legjobb dolog a világon. Gondolatokkal és tettekkel csatázunk az élet völgyében; gondolat és tett között, ha ölésre nőnek ki a természetes rendből, a könyvszerű, az egyedüli, az élő kapocs.

Márki Sándor szembeállít bennünket a természet, erők, idők egy hányadával, mit Rákóczinak s forradalmának nevezünk és szép, jó könyvet ad ekkor kezünkbe. Alig két esztendővel Rákóczi életrajzának első kötete után (melyet folyóiratunk 1908. évf. 262—266. lapján méltattunk) megajándékoz a másodikkal. Egyszerűen és melegen, gondosan és szépen kalauzol végig bennünket két esztendő (1707—8) szövedékein, közbe pedig felvezet a meggondolatlan heveséssel felfújt nemzeti magaslatra, a sajkörömi abrenunciáció dombjára és itt nagy pihenővel, beszédes, öreg karszékből megmutatja nekünk az egész forradalom gépezetét, szellemi és anyagi életének izmait, idegeit. Terjengős, adatoktól görnyedő művelődési rajz ez a II. kötet. Rákóczi magyarázza a felkelést, a felkelés értesít Rákócziról. A szerző is érzi, hogy az elbeszélés folyásába szokatlanul tág szigetet illesztett, olvasóit egy nagy kitérőre utasította. Valószínű, megfelelő pontokon szétszórva az egyes fejezetek anyaga szabatosabb, ékeesebb építményt adott

volna. De tetszik nekünk ez a sok rendezetlen, szétszórta, kötőanyag nélkül egymás mellett heverő kellék. Rákóczi alakjának realitása és a mozgalom mechanizmusa nyers őszinteséggel, majdnem durván válik el a minuciózus háttérből. Érezzük, itt volt az ideje, hogy Rákóczit már egyszer nyers terméskőben lássuk, komoly vasból kovácsolják meg. Elégszer uszott fényes köveken, hideg elefántcsontból, drága aranyból, csillogó bronzból stilizáltan.

Ideje azonban belépnünk Márki műhelyébe és megnéznünk, mit ad és hogyan adja nekünk. Az ónodi országgyűléssel kezdi kötetét. Az ősi körülményesség és lirizmus egy csomó megható jelenetével, melyet a szokásos páthosz és a szokatlan szociális gond egyformán átsző ellentétes fonalaival. A részletek ismeretesek. A 15 gyűlés és 24 törvénycikk között legérdekesebbek Rákóczi önkénytelen megnyilatkozásai és önzetlenségének rajza. Mikor a rézpénz devalvációja (60%) bekövetkezik, ő a legelső, ki magánpénztára számára a kongót elfogadja, mikor a félmillió megyei adó kinyújtja falánk karmait, maga irányítja jószágait feléje és minden gyöngéd kedvezést elutasít magától. Majd következnek naponkénti pontossággal a reakció szolgálai, a császári oldal tudakozásai a sajómenti mező önérzetes nyilatkozataival szemben, Rákóczi lengyel királylyá jelöltetése a köztársaság és Nagy Péter czár részéről. Alkalom adódik itt az írónak Rákóczi kitűnő diplomáciai tevékenységének festésére. Bonyolult mesterkedésének veleje, hogy szerződést köt Péterrel jóindulatának megtartására, de tulajdonképpen azért fárad, hogy az északi háboru tényezőit is a magyar ügy mellé sorakoztassa; kibékítse XII. Károly svéd királyt az orosz czárral; magát orosz jelöltként az erdélyi fejedelemségbe, a svéd emberét a lengyel trónba és XIV. Lajos hivatást, a bajor választót a magyar királyi székbe juttassa. Mátyás király és Martinuzzi óta ilyen kitűnően, szélesen, észszerűen vezetett külpolitikai szövevény még nem fonódott. Tegyük hozzá azt is, hogy Törökországgal való viszonyába európai szemét nem engedett pillantani. Ez a kitűnő diplomata tájképe.

A diplomata ravasz, hajlékony pompája vezet át a nyílt, komoly, lelkes kormányzóhoz, a közigazgatás, hadvezetés, közigazdaság és szellemi élet egyszerű munkásához, a forró szavú és nemes lelkű igazgatóhoz. Rákóczi törőlmetszett alkotmányos fejedelem; egy megfordított *Il Principe* szerint fogja fel hivatását és ideális álmokat sző ugyan egy új Magyarország idomairól, de ezt okosan — hiszen a dolgok mindig azonosak, csak alakjuk változik — a régi alapokon kívánja megformálni. Bár a forradalom bukásával minden kellék megbukik, szétesnek a díszletek és lomtárba kerülnek a jelmezek, mégis Rákóczi a legszebb dekorációkat a jövő igényei szerint szerkeszti. Mintha a ködlő messzeségből egy jó és igazi Kollonics hivatása integetne neki. A hivatásos reformátor mindig hivatott kezelője, a szónoki művészetnek, e félig megejtésnek, félig igazságnak. Rákóczi is jó

szónok. Márki megmutatja tüzét, színeit, sokoldalúságát és könnyeit. Látjuk 24 tagú szenátusát, felében katonákból; élvezi a szólásszabadságot, pótolja a főrendiházat és helyettesíti szükség esetén néhány megye és város követeivel együtt néha magát az országgyűlést is. Ott áll középpontjában a rendet szerető, körülményes fejedelem, ki két kancelláriára, a magán és állami levéltárra különös pedantériával őrködik. Ime a rendes ember, az organizált államférfiú, a közmunkát magára ruházó összetett egyéniség.

Érdekesen rajzolja Márki a vármegyék és városok állapotát. Mindössze tíz megye maradt meg a király oldalán. A főispánok egy része tábornok és ezredes, sőt az alispánok is többször katonák. Néhol kettős tisztikart találunk. Kívül a szabadság véres területén kurucz, belül a körülzárt helyeken labancz-testület parancsolt. És volt egy új intézmény is, a parasztmegye, melyet Rákóczi azonban nem használt fel úgy, mint tehetne volna, nemesi elfogultságból, melyet a városokkal szemben sem tudott elnyomni. Az ő korában hosszú falábakon, állandóan készenlétben várakozik a falu. Futnia kellett, megsemmisülnie kellett, ha a harci érdek parancsolta. Igaz, újratelepítése mindenkor nagy gondja volt Rákóczinak; 360 falut érintett jöttében-mentében, milyen gondúzás a rend és nyugalom lankadt éveiben és mekkora gondgyűjtés a forradalom bitor óráiban!

Mátyáshoz hasonlított mint legfőbb bíró (új bíróságok, a parasztmegye, a falu-botja említhető reformjai), de rokona volt, mint legfőbb hadúr is. Nagyon érdekes, aprólékos fejezetek számolnak be Rákóczi kimeríthetetlen buzgalmáról a nemzeti hadsereg megszervezése körül. Megismerjük mint katonai pedagógust, mint kiképzőt, mint szervezőt. Kétségtelen, hogy mindent megtett, a mit tehetett, az emberfeletti vonal alatt. Ember mindig kevesebbet képes, mint a természet. És mi érdekel olvasuk a szerencsétlen hadvezér szerencsés elméleteit, meghatottan a nehéz körülmények között könnyed szorgalmának tanuságait; hadi ediktumait, katonai büntetőtörvénykönyvét és sok szervezeti rendelkezéseit. Látjuk felvonulni rendes gyalog (31) és lovas (52) ezredeit, udvari hadát (5500 ember), tüzérszázadait (6), mezei hadait, szekereseit, naszádosait, kitünő hidászait; megismerjük erődítési munkálatait (147 vár és sáncz volt a kezén), a közéletmezést és az egészségügyi intézményeket. (Ő állította fel az első katonai kórházakat.) Megismerjük hadvezéreit, tisztikarát, hogy ezután Márki gondos és szakszerű tanítása útján tisztába jöjjünk a sereg fegyveres felszerelésével is. E ponton sok dicsőség sugárzik Rákóczi nemzetgazdai talentumára. Szinte lehetetlennek tűnik fel, hogy fegyverben és hadiszerekben egy perczig sem volt hiány és a hazai eszközöket majdnem kizárólag itthon, a magyar iparral állította elő. Ő gyártatja először „Szent Péter késeit“, a szuronyokat, Selmezbányán rézhajókat készített és meghonosítja a drótvonás új iparágazatát. Az az 500 felkelő, kivel megkezdte a harcot, még csak meztelen kaszával, villával, karddal állt ki a mezőre,

az a 100.000-nél több katona, a ki az első sikerek után tódult zászlai alá, az akkori viszonyok szerint jól felszerelt és felfegyverzett hadsereggé idomult. E tények fényességében Rákóczi mint organizátor, magasan, igen magasan emelkedik önmaga fölé. De azért ez nem zárta ki, hogy sok minden kezdetlegesen állott. A mi hiány maradt, azt a viszonyok parancsolták; legyőzhetetlen akadályok merültek fel, sem rendszeres gyalogság, se kellő tisztikar, sem megfelelő fegyelem nem nőhetett ki egy forradalmi fejedelem rövid sáfárkodása alatt. Hiszen a forradalom lelke, mindig fegyelmezetlenség, más néven túltengő önállóság és beteges önérzet, melyet a szükségszerűség csak szerencse alakjában tarthat vissza a tragikus meredektől.

Bizonyára mindenki érdekelte azt a zajongó adattömeget, mely a kurucz sereg „beruházásáról“ szól. Rákóczi súlyt fektetett a csínra s bár a gyalogságra (à 20 frt) és lovasságra (à 60 frt) 80 millió forintot költött, mégis akadt elég hiányos öltözet, még a tisztek között is. De el kell ismernünk, hogy elment a végső határig. Hiszen Márki pontosan közli velünk, hogy 1704—1710-ig hány dolmányt, abanadrágot, bruszflekket, czafrangot, tarsolyt, lodingot csináltatott, hány véget szerzett a magyar városoktól, hányat a törököktől és görögöktől. Rengeteg tömeg, mintegy 350.000 vég az eredmény. Terjedelmes ismertetést érdemelne Rákóczi pénzügyi politikája, melyet a szerző — sajnos — rövidebbre fogott, mint az a történelmi materializmus korában czélszerű és helyes. Nekünk sincs terünk hozzá. Annyit ki kell emelnünk, hogy a felkelés első öt esztendeje adó nélkül folytatódott, mi páratlan jelenség. Azt is szokatlannak kell jelezniünk, hogy 12 millió rézpénz, forgalmi devalváció és nagy drágulás mellett, mikor a kényszer-monopoliumokat törölni kellett, b. Hellenbach minden igyekezete daczára a bányák kimerültek, XIV. Lajos segélypénzéhez csak váltók útján lehetett jutni, az adózás naturáliákban, a kereskedelem pedig csak csere alakjában tudott lélegzetre kapni, hogy annyi ideig pénzügyi bukás nélkül lehetett a forradalomnak a víz felett maradnia. (A sereg 1705-ben 2 1/2 millióba, 1706-ban kevés híjján 3 millióba került.) De megérthetjük: ennek a forradalomnak igazi pénzügyi alapja, a réz, bor és marha mellett tulajdonképpen Rákóczi magánvagyonja volt. Szerencse, hogy 27 megyében, 446 faluban mintegy 1,398.000 holdja volt és ingóságainak értéke 3 milliárdra rugott. Különben történetünknek ez a szakasza mindössze perczekig tartott volna. Idevágóan kitűnő fejezetek méltatják Rákóczi tevékenységét a földművelés, állattenyésztés, ipar, kereskedelem terén, melyeket fejlettebb állapotban adott át a jövendőnek, mint azt a múlttól örökölte. Érdemes munkája volt a hazai kereskedelem védelme a tisztességtelen külföldi verseny ellenében és főleg a postának rendkívüli gyakorlati érzékkel való fellendítése.

Gondosan méltatja könyvünk Rákóczi viszonyát a felekezetekhez és a papsághoz. Gyönyörűen megúsza e kényes örvényeket.

Az egyházipolitika sohasem a politika, hanem mindig a diplomácia kérdése: természetfölötti tanok, magukat természetfölöttieknek kijátszó emberekkel sohasem az igazság és lehetőségek, hanem a megkerülések, kivételek, érzékenységek területén mozognak. A nagyon vallásos és nagyon igazságos Rákóczi mint kitűnő diplomata, megtudta ezt a nehéz kérdést is fejteni. A teljes vallásszabadság, felekezeti türelem alapján minden függő kérdést megoldott, holott e ponton várták a forradalom belső meghasonlását és Rákóczit a külfölddel szemben mint egy második canisard cavalierit igyekeztek falrafesteni. Márki részletesen fejtegeti XI. Kelemenhez való viszonyát, a kath. klérus óvatos, tartózkodó álláspontját, az idegen jezsuiták eltávolítását, az alsó papság és szerzetes-rendek lelkesedését, a munkácsi gör. kath. püspökség ügyét (melyet hajlandó volt a kiewi érsekség alá helyezni), protestáns politikáját (a sárospataki prot. országgyűlés a pénteki napot országos böjtnek rendeli!) és hajlandóságát arra, hogy a görög-keletiekre nézve az orosz államegyházat elismerje. E kimerítő és szokatlan buzgalommal megírt fejezeteket a mai radikális politikusok is érdekléssel olvashatják.

Mintegy felüdülünk az iskolákról, irodalomról, költészetről és művészetéről szóló szakaszokban. Modern világba lépünk, midőn olvassuk, hogy Rákóczi erős iskola-politikát tűzött maga elébe. Melegen érzett társadalmi az iskola iránt, nem engedte a harczmezőre a tanulót, kuruczai pedig mindenütt kimélték az iskolát. Rákóczi a realitás felé akarta vezetni a tanügyet — ő maga a természettudományra szomjazó lélek — s bár a cenzurát felelevenítette az új irodalmi termelésre, mégis mindenütt szabadságot engedett iskola-alapításra és azokban teljes tanszabadságot engedett. Jeles stílusza, költő, műgyűjtő, zenebarát volt. (Márki bebizonyítja, hogy az ő korában cigányzenéről szó sem lehet.) Alatta jelenik meg az első politikai hírlap, egy néhány festő (Mányoki, Kupeczki, Bogdán, Mindszenty, Schuller) virágozik és díszében áll az ötvösművészet, zene, egyenesen az ő bőkezűsége által támogatva. Bőkezűség kell is hozzá. Művészet csak kincsek árnyékában pihen meg, bontja ki gazdag podgyászát és teszi a világ arczatát szebbé azzal, a mit alkot.

És most ott állunk a kötet vége előtt. Még néhány oldal koncentrált vergődést és bukást kell átélnünk és minden szivárványnak, mely az élet, az intézmények megfiatalodását igéri, vége van. A kurucz-mozgalom lassú elbágyadása, őszi fakulása kúszik elő a hideg alkonyaton. Hullanak csendesen, vörös aranyban csillogó halott levelek. Másodszor is elvész a hanyag Erdély, kudarcot vall Rákóczi királyt kereső diplomáciája, a trencséni csata gyászos, vad rohanássá szakad szét, felzokog a Rákóczi-nóta, feketén jönnek az árulások és a keserves rézpénznek „nyakaszakad”. A sárospataki országgyűlés és Bezerédj kivégeztetése után búcsút kell vennünk a kötettől, mely lankadatlan, okos, meleg beszédével néhány nap alatt oly meghiit, kedves barátunkká lett.

Sok köszönettel kell elválnunk tőle. Nagyon sokat tanultunk és sok mindenben okultunk. És ez a végtelenségtől határolt, záros életünknek egyetlen lehető kifinomodása. Az elidegeníthetetlen tiszta örökség, melyet bőkezű embertársaink nekünk adományoznak. Köszöneteinkben is vannak fokozatok, mint mindenben, a mi lett, látható, vagy elvont. A legnagyobb elismerést azért szavazzuk meg Márkinak, mert Rákóczit *kihámozta a babérlevelek rengetegéből* és feltámasztotta mint embert, kinek erényeit és hibáit magunkhoz mérhetjük. Látjuk őt kicsinyes pompában, pepecselő pedantériában, érzékeny érzelmességben, hadvezéri ügyetlenségben, görnyedő valóságosságban, pózoló czeremóniákban, maradi előítéletekben és látjuk őt ezerkezű szorgalomban, törhetetlen reményben, áldozatkész önzetlenségben, rajongó hívésben, kigyúlt lelkesedésben, modern álmokban, csillogó nemességben, aczélos igazságban és fénylő szépézésben. Nem készen áll előttünk, mi formáljuk ki a közvetlen nyilatkozatok tömegéből. Talán ezért és mert annyira emberként jön velünk szembe, nagyobb és nemesebb érzésekkel pillantunk reá, mint Thaly megíratlan életrajza és az átöröklött költészeti lim-lom hagyatékának alapján. A midőn ennyire emberré válik, akkor nő az emberek fölé igazán. Az ilyen reális vízió az igazi után teremtés. A váz életre kap, a csontok körül hús rakódik le; friss hús, nem köd, nem üres köntös. Nincs nagyobb öröm, mint mikor a dolgok, emberek érthetőkké válnak nagyszerű arányok között. A szükségszerűség rideg intelme és az emberi munka szabadnak látszó küzdelme megbékülnek egyszerre és gyorsan. Megértjük, hogy vannak egyéniségek és vannak pályák, melyek a szigorú törvényszerűség sivár birodalmát telehintik szikrázó fényvel, sötét oldalról ugorva elő és pedig azért, mert a törvényszerűség éppen ő bennük válik törvénynyé. Márki *Rákóczi*a ilyen egyéniség és forradalma ilyen pálya.

Csak ismételnünk lehet, hogy Márki könyve szép és jó könyv. Ajánljuk azoknak, kik nem olvasták s azoknak, kik rokonszenvvel éreznek Rákóczi iránt vagy rokonszenveznek általában a jóval, az érdekessel.

Knr.

Kemény Zsigmond nőalakjai. Irta Langheim Irma. Doctori dissertatio. Komárom, 1909. 8-r. 74 l.

Kemény Zsigmonddal hosszú ideig keveset foglalkozott az irodalomtörténet. Ma már, Dengi, Loósz és különösen Papp Ferencz szépen megírt, alapos dolgozataival — ha valamirevaló életrajza még ma sincs is nagy regényíróknak — legalább megindult a mélyebben szántó, tudományos kutatás. Langheim Irma dolgozatát nem szabad ugyan ez újabb értekezések eredményeivel összemérni, de nem sorolhatjuk a teljesen hiábavaló munkák közé sem. Nincs conceptioja. Kemény nőalakjait nem tudja szervesen elhelyezni a virágirodalom nagy regényíróinak nőalakjai közé, mód-

szere egészében csak ismertető, párhuzamjai csak külsőségeken alapulnak épen ezért nem tud ítéletet mondani arról sem, hogy Keményben hogyan alakul ki és mint változik a nő képe. Következtetései viszont kissé merészek. Hogy magyar író nem hatott Keményre, azt a *Ködképek* és Jósika *A könnyelműek* cz. regényének ismeretével nem állíthatná. (EPHK, 1909-236.) Agatha és Iduna alakjaiból is — épen Keménynél — biztos alap nélkül nem lehet a költő életviszonyaira következtetni. Victor Hugó hatását nagyobbak gondolja annál, a mekkorának eddig tudtuk. S mindzekhez járul, hogy Kemény történeti nőalakjaiban nem keresi a *források* jellemző adatait, nem mutatja be, hogy mit csinált Kemény forrásainak adataiból. Azonban: ügyesen ismerteti, érdekesen csoportosítja a nőknek azt a hosszú sorát, a melyet Kemény regényeiből megismert. Megmutatja, hogy költőnk a nőnek fiatalkorától élete deléig mutatkozó minden problémája iránt érdeklődött, ellenben idősebb nőket nem igen rajzolt. Keménynek egyes nőalakjait vonzóan jellemzi, sok olyan vonást tud méltatni bennük, a miért Keményt csak a nő tudja helyesen értékelni. Stílusa is megnyerő. Illő lelkesedéssel szól tárgyáról; megállapításaiban Gyulai, Beöthy és Péterfy nyomán jár ugyan, ám mint általában minden művet és író-t (pl. Hugót), ezeknek megállapításait is úgy ismerteti, mintha teljesen laikus, senkiről és semmiről nem tudó olvasónak írta.

Dr. Gálos Rezső.